ТӘЈЈАР САЛАМОҒЛУ

ФАЧИӘЛИ ТАЛЕЛӘР

ТӘЈЈАР САЛАМОҒЛУ

ФАЧИӘЛИ ТАЛЕЛӘР

(Азәрбајчан репрессија вә мүһачирәт ше'ринә даир портрет-очеркләр)

АЖ 211825

Азерб. Госуд. Р...
Б...
имени ...

Бакы - 1998

Елми редактору:

АББАС ҺАЧЫЈЕВ
филолокија елмләри доктору, профессор

Рә'јчиләр:

ҺИМАЛАЈ ГАСЫМОВ
филолокија елмләри доктору, профессор

ТӘРЛАН НОВРУЗОВ
филолокија елмләри доктору, профессор

ЕЛМАН ГУЛИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди

Тәјјар Саламоғлу. Фачиәли талеләр, Бакы, "Елм", 1998, 100 сәh.

Китабда накам талели дөрд сәнәткарымыздан - јарадычылығы узун мүддәт халгдан кизләдилән Сәмәд Мәнсурдан, 37-чи ил репрессијасынын гурбанлары Әһмәд Чавад вә Үмкүлсүм Садыгзадәдән, еләчә дә мүһачирәт әдәбијјатымызын бөјүк нүмајәндәси Алмас Илдырымдан бәһс олунур.

ISBN 5-8066-0940-5

$C\frac{4603020200-731}{655(07)-98}$ **Грифли нәшр.**

"ЕЛМ" нәшријјаты, Бакы, 1998.

Елм вә әдәбијјат һәвәскары, һәјатдан вахтсыз кетмиш атамын әзиз хатирәсинә.

ТАЛЕСИЗ ШАИРИН ТАЛЕЈИ
(С.Мәнсурун һәјаты вә јарадычылығы)

XX әср Азәрбајчан ше'ринин исте'дадлы нүмајәндәләриндән бири, гыса, лакин мәһсулдар јарадычылыг јолу кечән Сәмәд Мәнсурун ады узун илләр дар саһә мүтәхәссисләринә мә'лум олмуш, кениш охучу күтләсинә таныдылмамышдыр. Онун репрессија бурулғанында гәрг олан јарадычылығы вахтында вә лајигли гијмәтини алмамышдыр.

С.Мәнсур 1880-чы илдә Бакы шәһәриндә анадан олмушдур. Он ики јашында икән шәһәрин һамамчылар мәсчидиндәки мәһәллә моллаханасында тәһсилә башламыш, әввәлчә, Молла Сәттардан, сонра исә Молла Ағабабадан дәрс алараг әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Атасы Һачы Әһмәд киши оғлуну охутмаг үчүн чох сә'ј көстәрсә дә, аиләнин гаршылашдығы мадди мәһрумијјәтләр С.Мәнсуру моллахананы битирдикдән сонра бир мүддәт тәһсилдән араланмаға, ишләмәјә мәчбур етмишдир. С.Мәнсурун өмрүнүн сон күнләриндә өз әлилә јаздығы "Өвладларыма вәсијјәтләрим" адлы вәсијјәтнамәси бу мәсәлә илә бағлы дикәр мәнбәләрин вердији мә'луматлары там тәсдиг едир: "Чох чаван икән 14-15 јашларымдан кәнди зәһмәтләрим сајәсиндә јашамаға башладым. Савадсыз, мә'луматсыз мејдана атылдым. Тәбии зәкавәтә малик олдуғумдан һәр шеји тәдгиг етмәк, һәр шеји анламаг сә'ји хасијјәтим иди. Һәр бир мәсәләдә истәр о мәсәлә мәмати бир мәсәлә олсун, истәр сәнаје,

нефт, јахуд ади тиҹарәт мәсәләси олсун, бир дәфә дә олса әһәмијјәтсиз бурахмаздым. Даима јазылар илә, китаблар илә уғрашардым" [1].

Оғлунун охумаға олан белә күҹлү мејлини көрән Һаҹы Әһмәд киши аилә вәзијјәтләри јахшылашдыгдан сонра онун рус-татар мәктәбинә дахил олмасына шәраит јаратмышдыр. С.Мәнсур ҹидди чәтинликләрләрлә гаршылашса да, бу мәктәби битирмишдир.

С.Мәнсур ијирми ики јашында икән атасы вәфат етмишдир. Атасынын өлүмү она пис тә'сир етмиш, онда бәдбин әһвали-руһијјә јаратмышдыр. Буна бахмајараг, С.Мәнсур даим өзүнүн шәхси тәһсили илә мәшғул олмуш, хүсусән әдәбијјат саһәсиндә ҹидди мүталиәјә киришәрәк билијини артырмаға вә тәкмилләшдирмәјә чалышмышдыр: "Бир мәсәлә барәсиндә мүтәфәккирин фикир вә нәзәријјәсини дикәр бир мүтәфәккирин фикир вә нәзәријјәси илә мүгајисә етмәк васитәсилә кет-кедә өзүм дә бир мүәјјән фикир вә нәзәријјәјә саһиб олдум" [2].

Өвладларына вәсијјәт едәрәк "өзүм дә бир мүәјјән фикир вә нәзәријјәјә саһиб олдум" дејәндә о, нәји нәзәрдә тутурду? "Өвладларыма вәсијјәтләрим"ин диггәтли арашдырылмасы вә шаирин һәјат јолу илә һәртәрәфли танышлыг ону көстәрир ки, С.Мәнсурун һәјата бахышлары тамамилә мүәјјән вә ајдын иди. Онун һәјата бахышы, әгидәси конкрет принсипләр үзәриндә гурулмушдур. Ону да дејәк ки, бу принсипләри мүәјјәнләшдирмәдән шаирин һәјат јолуну һәгиги мә'нада ишыгландырмаг вә бәдии јарадыҹылығынын маһијјәтини гаврамаг мүмкүн дејил. Бүтүн бунларсыз С.Мәнсуру "һәпси рәнкидир" ше'ринин мүәллифи кими дә дәрк етмәк гејри-мүмкүндүр.

---

[1] "Далға" гәзети, 15 ијул 1991-ҹи ил
[2] Јенә орада.

Шәхси һәјатында, јухрыда гејд етдијимиз кими, нә гәдәр чох мәһрумијјәтләрә мә'руз галмышдырса да, С.Мәнсур инсан "нәҹиб хисләтли, пак виҹданлы олмалыдыр" әгидәсиндә олмуш, бүтүн һәјаты боју бу фикрә садиг галмышдыр. Онун дүшүнҹәсинә көрә, әмәлиндә чиркинлик олан инсандан һәјатда һеч бир нишанә гала билмәз: "Һәр нә дүнјада нишан галмышса, һәпси виҹданлы тағымын ичиндән чыхан әрбаби һүнәрдән галмышдыр. Милјонларла јашамыш алчаглардан исә һеч бир нишан галмамышдыр" [1].

Инсан өмрүнүн мә'насы онун севкисиндә, сәдагәтиндәдир - принсипи дә көркәмли шаир үчүн әсас һәјат амалы олмушдур. Севки вә сәдагәт С.Мәнсурун дүшүнҹәсиндә олдугҹа кениш анлајыш олуб, инсанын бүтүн фәалијјәт саһәләрини әһатә едир. Шаирә көрә, һансы саһәдә фәалијјәт көстәрирсәнсә көстәр, кимлә үнсијјәтдә олурсанса ол, анҹаг әмәлин дүз олсун: "Сәдагәт илә һәр јүрәји әлә алмаг олар. Һәр мәтлуби әлә кәтирмәк олар... һәјатын һансы бир саһәсинә атылсан әлиндән тутан, сәни саламәт чыхаран һәмин сәдагәт олаҹаг. Сәдагәт! Сәдагәт!" .

С.Мәнсур сон дәрәҹә аиләҹанлы бир инсан олмуш, нисбәтән кеч евләнсә дә, хошбәхт бир аилә гура билмишдир. "Вәсијјәтләр"дә онун ики оғлуна, гызына вә һәјат јолдашына күҹлү мәһәббәти ашкар көрүнүр. Ушагларына мүраҹиәтлә "бән рәфигәми (һәјат јолдашыны нәзәрдә тутур - Т.С.) чох севирәм, сизи севән гәдәр севирәм" - дејир. Аиләсинә, өвладларына күҹлү мәһәббәти илә јанашы, С.Мәнсурун олдугҹа тәләбкар бир аилә башчысы олдуғу да мә'лум олур. О, өвладыны ҹидди, сәмими, сәдагәтли бир аилә һәјаты гурмаға чағырыр.

Истe'дадлы шаир сәнәт адамлары ичәрисиндә дә өзүнә чохлу үрәк достлары тапмышды. Онун

---

[1] "Далға" гәзети, 15 ијул 1991-ҹи ил

мәшһур актјор Һ.Әрәблински, шаирләрдән Ә.Ваһид вә М.Һади илә мөһкәм јарадычылыг әлагәләри олмушдур. С.Мәнсурун јахын достлары сырасында Ҹ.Ҹаббарлынын, Һачаға Аббасовун, Бөјүкаға Талыблынын да адларыны чәкән тәдгигатчы Н.Гәһрәманов "Бир өмрүн рәнкләри" мәгаләсиндә Н.Нәримановун гардашы гызынын хатырламаларына әсасән С.Мәнсурун Нәримановла да јахын дост олмасы һаггында мә'лумат верир вә јазыр: "С.Мәнсур Н.Нәримановла бир сыра маариф вә әдәби ҹәмијјәтләрин ишиндә иштирак етмишдир. Онлар 1916-чы илдә јарадылмыш "Әдәб јурду"нда чалышмыш, достлуг әлагәләри сонракы илләрдә дә давам етмишдир"[1].

Н.Гәһрәманов С.Мәнсурун Һ.Әрәблински илә јарадычылыг вә достлуг әлагәси сахламасыны, бә'зи тамашаларда бир јердә чыхыш етмәләрини, Һүсејнин өлмүнә ән чох јананлардан бири олдуғуну да гејд едир.

С.Мәнсурла Һ.Әрәблинскинин достлуг вә јарадычылыг мүнасибәтләринин, доғрудан да, чох дәрин олдуғуну "Јени фикир" гәзетинин 1927-чи ил 30 јанвар тарихли нөмрәсиндә шаирин вәфаты мүнасибәтилә "Н" имзалы мүәллифин јаздығы мәгаләдәки бир факт даһа артыг сүбут едир вә мараг доғурур: "Мәнсурун унудулмаз сәһнә хадими вә мүгтәдир артистимиз Һүсејн Әрәблинскијә итһаф етдији:

...Руһум һәмишә сәһнәдә, ҹисмим мәзарда,
Һәр нә гәдәр сәһнә варса, варәм рузкарда-

бејтиндә шаирин инҹәсәнәтә вә сәһнәјә олан мәһәббәти, ејни заманда өзүнүн назик руһлу вә халгынын һәр бир еһтијаҹ вә дүшүнҹәсини дәрк етмәјә габил бир шаир олдуғу мејдана чыхыр".

[1] "Әдәбијјат вә инҹәсәнәт" гәзети, 18 сентјабр 1987-ҹи ил

Әдәбијјата олан һәвәси С.Мәнсуру өз гәләмини дә сынамаға сөвг етмиш, о, әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда нәшр олунан бир чох мәтбуат органларында - "Зәнбур", "Тути", "Һәјат", "Молла Нәсрәддин", "Ачыг сөз", "Кәлнијјәт", "Игбал", "Сәда", "Бәсирәт", "Сәдаје-һәгг", "Азәрбајҹан фәһләси", "Кәндли", "Маариф вә мәдәнијјәт" вә башга гәзет вә журналларда бәдии вә публи-систик әсәрләри илә чыхыш етмиш, мәһсулдар бир јарадычылыг фәалијјәти көстәрмишдир. Әсрин илк онилликләриндә С.Мәнсур артыг әдәби мүһитин диггәтини ҹәлб едән шаирләрдән бири иди.

С.Мәнсур өз дүнјакөрүшү илә маарифчидир. Бу маарифчи бахыш онун бүтүн ше'рләриндә көрүнүр. Лирик ше'рләриндә шаир милләтин елмдән, мәдәнијјәтдән хәбәрсизлијини, ҹәһаләт одуна јандығыны дөнә-дөнә хатырладыр:

Үдуг әзәлдән биз бәстәри зарә
Гојмадыг өвраги фикрә ширазә.
Фикирләр дағылды, етди әндазә,
Ҹүмлә хошнуд олдуг хаби раһәтдән.

Мәгсәдин јоллары хофлу сәһра,
Бир тәрәф јанғындыр, бир тәрәф дәрја.
Дәсткир ол сән, еј халиг јекта
Гуртараг иззәтлә бу фәлакәтдән[1].

"Милләтә хитаб", "Аталара хитаб","Марш" ше'рләриндә бүтүн баш верән бәлаларын, үз верән мөһнәтләрин дә елмсизликдән, наданлыгдан төрәдијини јазыр, "јанды вәтән ҹәһл одуна, бир ојанмаз мил-

[1] С.Мәнсур. Милли нәғмә. "Тути" журналы, 1915, N:16.

ләтмиз"- дејәрәк фәрјад едир. Мәнсуб олдуғу милләтин һәјатында бир јенилик, бир ирәлиләјиш көрәндә исә шаирин бүтүн варлығыны ифтихар һисси бүрүјүр. 1915-чи илдә јазылмыш "Мүсәлманлар ајылыб" ше'риндә милләтин мәдәни һәјатындакы уғурлары романтик бир пафосла алгышланыр:

Ојаныб милләтин ислам, дәхи варды нә гәм,
Гыл тәфахүр, көнүл, әјјамү мәсәррәтдү бу дәм.
Мәктәбү сәнәтә шөвгилә гојуб чүмлә гәдәм.
Вәтән өвладлары галмадылар дидәси нәм,
Ејләјиб чүмләси һиммәтлә, һәмијјәтлә кәрәм.

Әһсән, Аллаһ, ајылыб имди мүсәлман,
көрүрәм,
Ејләјиб елмилә һәр мүшкилин асан көрүрәм [1].

"Һәпси рәнкидир" ше'ри С.Мәнсурун јарадычылығынын ән мүвәффәгијјәтли нүмунәси олмагла, онун јашадығы чәмијјәтин, гојнунда долашдығы ичтимаи мүһитин чүрүклүјүнү, мә'нәви ејбәчәрлијини бүтүн чылпаглығы илә тәсвир едән бир әсәрдир:

Ујма, еј дил, хәлгидә јохдур сәдагәт,
рәнкидир,
Мәсчидү мејханә рәнк, ејшү ибадәт
рәнкидир.
Меј рија, мәшугә ғәм, һүсни-вәчаһәт
рәнкидир.
Рәнкидир һәр дүрлү матәм, һәр мәсәррәт
рәнкидир,
Анла, еј әбнаји-хилгәт, чүмлә хилгәт
рәнкидир.

[1] С.Мәнсур. Милли нәғмә. "Тути" журналы, 1915, N:5.

Ше'рдәки "рәнк" анлајышынын мәзмунундан һасил олан естетик гәнаәт будур ки,бу мә'нәви ифлич о гәдәр дә тез нәзәрә чарпан дејил, галын бир түлә, өзү дә чәлбедичи бир түлә бүрүнмүшдүр. Бурада "рәнк" сөзү мәчази мә'насында - һијлә, кәләк, ејбәчәрлији пәрдәләјән боја, үз өртүјү, нигаб мә'насында анлашылмалыдыр. С.Мәнсур һәјаты дәрин мүшаһидә нәтичәсиндә јашадығы мүһитдә сәдагәтлиләрин сәдагәтинә, кәрәм әһлинин кәрәминә, мәсләклиләрин мәсләкинә, ашигләрин ешгинә вә с. инанмыр, бунларын бир рәнк олмасы гәнаәтинә кәлир:

Бир заман варды ки, мән һәмфикир идим
зүһһад илә,
Сонра көрдүм фәрги јохмуш заһидин
чәллад илә.
Дедим: әјјам олмалы, та күн кечә мө'тад илә,
Чүмлә ејшү нушу көрдүм мухтәлиф фәрјад илә,
Анладыг ки, зөһдү тәгва, ејшү ишрәт
рәнкидир.

Бүтүн бунлара көрә, фикримизчә, "һәпси рәнкидир" ше'ринин мәзијјәтини "рәнкләрин фәлсәфи тәфсири" јох (Н.Гәһрәманов), шаири дәһшәтә кәтирән, бир чох мәгамларда ону чылғынлашдыран ачы, лакин реал һәјат һәгигәтләринин јүксәк сәнәткарлыгла ифадәси тәшкил едир. Бу мә'нада С.Мәнсур һаггында "Әһвала мүвафиг сәнәткар сөзү" мәгаләсинин мүәллифи Аббас Чинкизин мүлаһизәләри тамамилә објектив сәсләнир: "Һәпси рәнкдир" мухәммәси... милләтин вә инсан шәхсијјәтинин мә'руз галдығы фачиәләрин, шаир гәлбиндә доғурдуғу е'тираздан, вәлвәләдән, туфандан јаранмышдыр.

С.Мәнсур:
Ујма, еј дил, хәлгдә јохдур сәдагәт,
рәнкидир... -

дејә һәр шеји алт-үст етмиш зәманәсинә, онун гәддар, вәһши, рәзил, күнаһсыз ганлар ахытмагдан дојмајан мәхлугларына гаршы өз нифрәт вә инамсызлығыны ифадә едирди"[1].

Мә'лумдур ки, С.Мәнсурун мә'нәви репрессијасында, онун сәнәт талејинин фачиә илә үзләшмәсиндә "һәпси рәнкидир" ше'ри һәлледичи рол ојнамыш, шаир бәдбинлик, тәркидүнјалыг әһвали-руһијјәси, јалан, ифтира вә б. һәгигәтдән узаг фикирләр јајмагда күнаһландырылмышдыр. М.Гулијевин "Октјабр вә түрк әдәбијјаты" (Бакы, 1930) китабындан башланан бу һүчумлар гаршысында тәбиәтән сон дәрәчә принсипиал, мүбариз вә чәсарәтли олан С.Мәнсур гәтијјән кери чәкилмәмиш, "һәпси рәнкидир"дән дәрһал сонра она јөнәлән иттиһамларын мә'насыз, әсассыз олдуғуну вә ону гәтијјән горхутмадығыны көстәрмәк үчүн "Күлмәлидир" ше'рини јазмышдыр:

Мән дедим: "Рәнк!" - Јенә "Рәнк"и мүкәррәр, дејирәм,
Рәнкидир әрзү сәма, бәрзәхү мәһшәр, дејирәм.
Рәнкидир руһу бәдән, мәснәдү чәнбәр, дејирәм.
Рәнкидир бүткәдә, атәшкәдә, мәнбәр дејирәм.
Дујараг чүмлеји-афагә бәрабәр, дејирәм.
Е'тиразын мәнә, еј тазә чаван, күлмәлидир.

С.Мәнсурун лирик јарадычылығында Фүзулинин

Пәнбеји-дағи-чүнун ичрә ниһандыр бәдәним,
Дири олдугча либасым будур, өлсәм кәфәним
вә

[1] "Новруз" гәзети, 21 мај 1992-чи ил

Көнүл, сәччадәјә басма ајаг, тәсбиһә әл урма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма -

мәтләли гәзәлләринә јаздығы тәхмисләр бир нечә бахымдан хүсуси мараг доғурур. Биринчиси, о мә'нада ки, "Игбал" гәзетинин 1913-чү ил нөмрәләриндә (N 479 вә N 492) чап олунан бу тәхмисләр сонрадан һеч бир јердә нәшр олунмамышдыр. Өзлүјүндә ајдын һәгигәтдир ки, Фүзули кими даһи сәнәткарын һәгиги гијмәтини јалныз о заман дүзкүн вермәк олар ки, онун һәјаты, јарадычылығы, јаратдығы әдәби мәктәбин талеји, тә'сир даирәси илә бағлы үзә чыхан һәр детала, факта диггәт јетирилсин. Мәсәләнин бу тәрәфи илә бағлы башга бир чәһәт дә мараглыдыр. Мә'лумдур ки, XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән Фүзули сәнәтинә мүнасибәтдә мүбаһисәли мәгамлар да мејдана чыхмышдыр (М.Ф.Ахундовун Фүзули һаггындакы фикирләрини хатырлајаг). Дөврүнүн исте'дадлы шаири С.Мәнсурун Фүзули ирсинә дөнә-дөнә мурачиәт етмәси XX әсрин әввәлләриндә дә даһа шаирин сәнәт сеһрининазалмадығына инчә бир сүбутдур. Ејни заманда С.Мәнсурун бу тәхмисләри Фүзули гәзәлинин мә'на вә мәзмунуну даһа да габардан, ачыглајан әдәби фактор кими дә гијмәтлидир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, классик Шәрг, еләчә дә Азәрбајчан ше'ринин жанрларындан бири олан тәхмисә сон јетмиш илдә өкеј мүнасибәт көстәрилмиш, һәтта әдәбијјатшүнаслыг китабларында, "тәхмис јазан шаирләр форманын тәләбинә ујғун олараг јарадычылыг чәһәтиндән бир гәдәр чәрчивәдә олдугларына көрә, чох вахт фикир, мә'на орижиналлығына лазымынча диггәт јетирә билмирләр, форма мәһдудлуғундан чыха билмәмәк исә онларын тәхмисләринин мәзмунча сөнүк чыхмасына сәбәб олур. Орта әсрләрдә чох ишләнән бу форма XIX-XX әсрләрдә тәдричән арадан чыхмыш, совет

дөврүндә исә демәк олар ки, ишләнмәмишдир" - кими гејри-дәгиг мүлаһизәләрә дә[1] раст кәлмәк мүмкүндүр. Фикримизчә исә, тәхмисә XIX-XX әсрләрдә олдугча чидди мараг көстәрилмиш вә бу, һәр шејдән әввәл, даһиләрин сөз мејданында имтаһан вермәк истәји илә бағлы олмушдур.

С.Мәнсурун һаггында данышдығымыз тәхмисләринин индијә гәдәр кениш охучу күтләсинә тәгдим едилмәдијини нәзәрә алараг бурада онлары бүтөв шәкилдә веририк:

Кәлкил, еј лаләрүхүм, бүлбүли-ширинсүхәним,
Өмр бағында хәзан олду күлүм, јасәмәним,
Чак-чак олду гәза тиғи илә бәс ки, тәним,
"Пәнбеји-дағи-чүнун ичрә ниһандыр бәдәним,
Дири олдугча либасым будур, өлсәм
кәфәним".

Ешг һәр гәлби-сијаһә мәһәк олмаз, еј дил,
Тутији натигә инсан демәк олмаз, еј дил,
Ешг сиррин чочуға сөјләмәк олмаз, еј дил.
"Чаны чанан диләмиш вермәмәк олмаз, еј
дил,
Нә низа ејләјәлим, о нә сәниндир, нә мәним".

Ким ки, азадәдир зәнчири-чүнун товгиндән,
Бихәбәр суз чәкәр дилдә көнүл зөвгиндән,
Бән хошам јарәләнә гәлбим әкәр охиндән,
"Даш дәләр аһим оху шәһди-ләбин шөвгиндән,
Нола зәнбур евинә бәнзәјә бејтүл-һәзәним".

Тәним-начиз ки, руһ аләминә аләтдир,
Баталым ешг одуна, руһа бу бир раһәтдир,
Охлары дәлсә әкәр синәмизи, рәһмәтдир,
"Төвги-зәнчири-чүнун даиреји-дөвләтдир,

[1] Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти. Бакы, 1978, сәһ. 175

"Төвги-зәнчири-чүнун даиреји-дөвләтдир,
Нә рәва ким, бәни ондан чыхара зә'фи
тәним".

Ашигәм, саф дәрун јохдур, һәсәддир
хәбәрим,
Өмр бағында бәним ешгдир анчаг нәмәрим,
Бүлбүләм, ханеји-дил, чами-мејим, чешми-
тәрим,
"Ешг сәркәштәсијәм, сејли-сиришк ичрә
јерим,
Бир һәбабәм ки, һәвадан долудур
пирәһәним".

Чүн дили бадәм исә башда хумарым сәнсән,
Мән неји-бәзми-шәмәм, наләвү-зарым
сәнсән,
Нәркисәм, јасәмәнәм, лалә һәзарым сәнсән,
"Бүлбүли-шәмзәдәјәм, бағү-баһарым сәнсән,
Дәһәнү гәддү рүхүм, гөнчеји-сәрви-сәмәним".

Демә, Мәнсур ки, һәп наләдир, көвтарын,
Наләдән башга нә көвтары олар бимарын,
Ешгә сәрф ејлә, көнүл, чүмлә таванын, варын,
"Едәмәм тәрк, Фүзули, сәри-кујин јарын,
Нә гәдәр зүлм јетәрсә бана хошдур вәтәним".

***

Әла, еј чешми-бәдбинәм, хәјалын раһин
аздырма,
Чәһанә әгл илә бах да, бу өмри нәфсә
тапшырма.
Дила, хаки-гәрәз үзрә һәјатын хәркәһин
гурма,

"Көнүл, та вар әлиндә чами-меј* тәсбиһә әл урма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма".

Јүрәкләрдә әсәр олмаз, рәјали ағлајан башдан,
Сәдагәт әһли олсан, сөзләрин ох тәк кечәр дашдан,
Ибадәт ајры салмагдырса, кәр гардашы гардашдан
"Әкилиб сәчдәјә салма фәрағәт тачыны башдан,
Вүзудан су сәпиб раһәт јухусин көздән учурма".

Мәһәббәт шәм'ини дәсти-ғәсавәт илә сөндирмә,
Мәһәббәт намини гәсб ејләјән әһбаби диндирмә.
Көнүл, мејханә әһлисән, меј ич, мәсләк дәкишдирмә.
"Сагын, памал олурсан бурија тәк, мәсчидә кирмә,
Әкәр начар кирсән, онда мәнбәр кими чох дурма".

Тәғафүл әһли гој тәғјир версин мәзһәбә, кишә,
Кәлағу күркәсә, чәмдәк јемәкдир мүттәсил пешә.
Дөвран рајәндә әждәр тәк әјалындан етмәз әндишә,

* Тәхмисдә гәзәлин мәтлә бејтиндәки "сәччадәјә басма ајаг" ифадәси әвәзинә "та вар әлиндә чами-меј" ифадәси ишләнмишдир ки, бу да С.Ә.Ширванинин һәмин гәзәлә мә'лум нәзирәсиндән кәлмәдир.

әндишә,
"Мүәззин наләсин алма гулағә, дүшмә тәшвишә,
Чәһәннәм гапысын ачдырма, заһидин хәбәрин сорма".
Мәчазын мүхтәлиф јолларына заһид илә кетмә,
Һәгигәт кујинә јол тап, мә'зури һеј инчитмә,
Өзүн әрбаби-рә'ј ол, кәндини тәглидә өкрәтмә,
"Фәчиһи санма садиг, мүфтинин гөвлинә фе'л етмә,
Имамы билмә агил, ихтијарын она тапшырма".

Кејиб рәхти ријаны, заһид ејләр чәмә сәрвәтләр,
Өзү мәзмум аләмкән едәр халигә мәзәммәтләр,
Буһаји мујә ујма кәр сәнә хәлг етсә зәһмәтләр,
"Чәмаәт издиһами мәсчидә салмыш кәдурәтләр,
Кәдурәт үзрә лүтф ет, бир кәдурәт сән дә артырма".

Нејстани-вәфадә, еј сәдағәт, булмадығ шәһдин,
Неј налан дилилә сөјләнир нә имиш кечән әһдин,
Сагын, биһудәдир, Мәнсур, бу бүнјадсыз зәһдин,
"Фүзули, бәһрә вермәз таәти-нагис, нәдир чәһдин,
Кәрәм гыл, зәрги таәт сурәтиндә һәддән ашурма".

С.Мәнсурун поетик јарадычылығынын әсас һиссәсини тәшкил едән сатирик ше'рләриндә тохунул-

муш проблемләр, мүрачиәт едилмиш мөвзулар олдугча әһатәли вә рәнкарәнкдир. Онун сатирик ше'рләриндә дә милләт дәрди, милләт гајғысы өн плана чәкилмишдир. Исте'дадлы шаир лирик ше'рләриндә милләтин фачиәсиндән, мәшәггәт вә мәһрумијјәтләриндән доған кәдәрини үмумиләшдирирдисә, сатирик ше'рләриндә милләтин әтрафыны саран ичтимаи-сијаси, игтисади-мә'нәви бәлаларын нөвбәнөв тәзаһүр формаларыны, онлары доғуран сәбәбләри ачмаға чалышмышдыр.

С.Мәнсуру ән чох нараһат едән милләтин ичтимаи һәјатдакы гејри-фәаллығы, әталәт кирдабында батыб галмасы иди. Онун "Бакылы", "Молла", "Мәрсијәхан дејир ки...", "Интиликентик", "Сәд шүкүр", "Чых", "Сөјүшүн", "Олсун", "Бәнзәтмә", "Бир мө'минин авропалыја хитабы", "Еј интиликентчик, узаг ол гары анандан" вә б. онларла сатиралары маһијјәт е'тибары илә милләт өвладынын мадди мәһрумијјәтләр мәнкәнәсиндә боғулмаға, һөкумәт адамындан гамчы јемәјә, газанчынын, вар-дөвләтинин әлиндән алынмасына, дини "гулдурчулуг түфәнкинә" (М.Ә.Сабир) дөндәрмиш бә'зи дин хадимләринин әмәлләринә, бид'әт ајрылығына, "интиликентлиј"ин хәстә тәрәфләринә, шүурлары буховлајан керилијә, дүшүнчә тәрзинин чылызлығына, ушагларын тәһсил вә тәрбијәсиндә јол верилән һәдсиз гүсурлара ифрат дөзүмлүлүјү, бир сөзлә, һәгиги инсани јашајыш үчүн зәрури олан нә варса, она гаршы көстәрилән лагејдлији тәнгид поезијасыдыр.

"С.Мәнсурун сатирик бир дил илә диндирдији типләрин һамысынын гулаглары сәсдә, көзләри јолда иди. Амма кими көзләјирдиләр, нәји көзләјирдиләр? Бу, һеч кәсә мә'лум дејилди. "Алчаг тәбәгә" һәләлик чајханаларда зурна чалмаг, сонра да Губа мејданында көһнә палтар алыб сатмаг илә мәшғул иди. "Хырда түччар" буғда унуна арпа уну гатыб чамааты алдадырды. "Чаванларымыз" сәһәрә кими казинода әјләширди. "Милјончуларымыз" даһа артыг гәддарлашыр, "молла" һәмишәки кими еһсан јемәјә чан атыр, "интиликент"ин көзләринә һәр шеј гәдәһ шәклиндә көрүнүр, "ричәми-һөкумәт" халгын јолуну гаја кими кәсиб керијә гајтарыр, "актјор" бир парча чөрәк наминә һамыны әјләндирмәјә, күлдүрмәјә сә'ј көстәрирди"[1] .

"Еј интиликентчик, узаг ол гары анандан" сатирасындан ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

"Сән дипломат оғлан, сәнә лазымдымы
вичдан?
Мәсләк дедијин шеј, бир ағыр јүкдүр, еј оғлан!
Инсафә гулаг вермә ки, пустој галу хәрман.
Полтика кәрәк олсун ки, дола бәлкә
чибишдан...
Еј дипломат оғлан, узаг ол гары анандан,
Чох истә беш-он бистини, динары анандан....

Бу парчада шаир дипломат оғлана сатирик мәсләһәтләрилә онун шүур сәвијјәсинин ашағылығыны, дүшүнчә тәрзинин, мараг даирәсинин дарлығыны, ичтимаи идеалдан мәһрумлуғуну сәнәткарлыгла үзә чыхарыр.

С.Мәнсур сатирик јарадычылығы илә Сабир әдәби мәктәбинин нүмајәндәсидир. Онун сатиралары мөвзу вә идејасы, бәдии форма, тәсвир үсуллары вә васитәләри бахымындан Сабир ше'ринә чох јахындыр. Тәдгигатларда С.Мәнсурун Сабирлә мүгајисәдә "керчәклик һадисәләрини тәнгидиндә маарифчи реализмдән ирәли кедә билмәмәси" (Т.Новрузов) гејд олунмушдур. Бу доғрудур. Лакин мәһз елә бу чәһәти онун сатирик јарадачылығынын мәһдуд чәһәти кими јох, шаирин һәјат һадисәләрини

---

[1] Т.Новрузов. Сабир әдәби мәктәби. Бакы, Јазычы, 1992, сәһ. 202.

өзүнәмәхсус бир дүнјакөрүшү мөвгејиндән сәнәт фактына чевирмәк истеʼ-дадына малик олмасы кими гијмәтләндирмәк дә олар.

Фикримизҹә, С.Мәнсур сатирасында фәрди "мән"ин даһа тез-тез үзә чыхмасы, ҹидди сөзлә сатиранын бәʼзи һалларда чулғашмасы да орижинал үслубун әламәтләридир.

Бүтүн истеʼдадлы адамлар кими С.Мәнсурун да мараг даирәси кениш олмушдур.

1907-ҹи илдә "Сәфа" адлы маариф ҹәмијјәти јарананда С.Мәнсур онун фәалијјәтинин әсас тәнзимләјиҹиләриндән бир олмушдур. Бу ҹәмијјәтин тәркибиндә театр шөʼбәси дә јарадылмышдыр. Шөʼбә әтрафына хејли истеʼдадлы режиссор вә актјор гүввәси топлајараг мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрмишдир.

Көркәмли зијалыларын јубилејләринин кечирилмәси, театр труппасынын Азәрбајҹанын мүхтәлиф шәһәр вә кәндләринә гострол сәфәрләринин тәшкили "Сәфа" ҹәмијјәтинин әсас фәалијјәт истигамәтләриндән иди. С.Мәнсур бу мүтәрәгги тәдбирләрин даһа тез-тез һәјата кечирилмәсиндә баҹарығыны әсиркәмәмишдир. "Сәфа"нын Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндәки мвгејиндән данышаркән бу ҹәмијјәтдә С.Мәнсурун фәалијјәти илә бағлы театр тарихчиси Ҹ.Ҹәфәров јазыр: "Сәфа"нын ән фәал үзвләри ичәрисиндә Азәрбајҹан театрында хејли хидмәтләри олан, сәһнәмизә бир сыра тәрҹүмә, тәбдил ("Әһдә вәфа") вә орижинал ("Дәрвиш", "Ҹинајәт", "Мүкафат" вә с.) әсәрләр верән С.Мәнсур хүсуси јер тутурду. А.М.Шәрифзадә кими бөјүк бир сәнәткарын сәһнәјә ҹәлб едилмәсиндә онун мүтәрәгги ролу олмушдур"[1].

---

[1] Ҹ.Ҹәфәров. Азәрбајҹан театры (1873-1973). Бакы, Азәрнәшр,1974.сәһ.67.

С.Мәнсур халгын маарифләнмәси уғрунда јорулмадан мүбаризә апарырды. О, халгын маарифләнмәсиндә китабхана вә гираәтханаларын ролуна мүстәсна әһәмијјәт верир, Азәрбајҹанын мүхтәлиф рекионларында, о ҹүмләдән Губада, Көјчајда, Кәнҹәдә вә б. јерләрдә китабхана-гираәтхана ишләринин тәшкилинә чалышырды. Онун "Гираәтхана вә китабхана һаггында", "Гираәтхана ишләри", "Гираәт ишләри" вә б. мәгаләләри дә бу мүнасибәтлә јазылмышдыр.

С.Мәнсур Азәрбајҹан мусигисини, хүсусән муғаматы көзәл билмиш, тар чалмасы вә муғам охумасы илә она гулаг асанлары һејран етмишдир.

Шимшәк кими чахыб кечән гыса бир өмрлә С.Мәнсур Азәрбајҹан театры тарихиндә дә дәрин из гојуб кетмишдир. Онун бу саһәдәки фәалијјәти ики истигамәтли олмушдур. Бүтүн варлығы илә Азәрбајҹан театрынын инкишафына чалышан С.Мәнсур бир тәрәфдән театра орижинал вә тәрҹүмә пјесләри тәгдим етмиш, дикәр тәрәфдән исә өзү истеʼдадлы бир артист кими театр сәһнәсиндә уғурла чыхыш етмишдир.

С.Мәнсурун түрк јазычысы Шәмсәддин Самидән "Кавеји-аһәнкәр" (1912) вә "Әһдә вәфа" (1913) пјесләрини Азәрбајҹан дилинә тәбдил етмиш, һәр ики әсәр илләр боју сәһнәдән дүшмәмиш, тамашачыларын дәрин рәғбәтини газанмышдыр. Һәмин илләрин мәтбуат органларында - "Игбал", "Каспи", "Театр и искусство" вә б. гәзет вә мәҹмуәләрдә һәр ики әсәрин тамашасыны, еләҹә дә С.Мәнсурун актјорлуг мәһарәтини тәгдир едән чохлу хәбәр вә мәгалә типли јазылара раст кәлирик.

С.Мәнсур "Дәрвиш вә Зејнәб", "Маариф", "Ҹинајәт", "Актјор", "Дөвләтин тәһсили вә тәʼсири", "Мүкафат" вә б. пјесләрини дә јазмыш, онларын бәʼзиләри "Тәнгид-тәблиғ" театрында көстәрилмишдир.

С.Мәнсурун һәјаты чидди мәһрумијјәтләр ичәрисиндә кечсә дә (о, бир мүддәт Мустафа Рәсулов, Ағабала Гулијев, Ашурбәјов, Нағыјев вә б. дөвләтлиләрин конторларында мүһасиблик едәрәк күзәраныны тә'мин етмишдир), сәнәт аләминдән гәтијјән ајрылмамыш, 1925-чи илдә Азәрбајчан әдәбијјат чәмијјәти јаранандан сонра онун ән фәал үзвләриндән бири вә тәфтиш комиссијасынын үзвү олмушдур.

1922-чи илдән С.Мәнсур Дөвләт План Идарәсиндә мә'сул вәзифәдә ишләмиш, ејни заманда Али Игтисади Шуранын органы олан "Игтисади хәбәрләр" мәчмуәсиндә малијјә вә тәсәррүфат мүдири вәзифәсиндә чалышмышдыр.

С.Мәнсур 1927-чи илдә јанвар ајынын 3-дә вәфат етмишдир. Онун өлүмү илә әлагәдар "Јени фикир" гәзетиндә ики, "Игтисади хәбәрләр" мәчмуәсиндә (1927) бир кениш некролог-мәгалә верилмиш, бу јазыларда шаирин һәјаты вә фәалијјәти мүәјјән гәдәр ишыгландырылмыш, мүәллифләр С.Мәнсуру "түрк шаир вә әдибләри арасында шанлы бир ад газанан вә јени түрк әдәбијјатында өзүнә көркәмли бир јер тутмуш" "кениш вә рәван тәбли" халг шаири кими јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Бу јазыларын һамысында С.Мәнсурун күчлү поетик исте'дада малик олмасы јекдилликлә е'тираф олунмушдур. С.Мәнсурун һәјат вә јарадычылыг амалы "Јени фикир" гәзетиндә "h.М." имзасы илә верилән "Сәмәд Мәнсурун һәјат вә фәалијјәти" адлы јазыда (1927, N 1301) белә гијмәтләндирилир: "Халгынын нә дәрәчәдә надан олуб бәшәрин мәдәнијјәтиндән мәһрум галдығыны көрән шаир тәбии бу халгын савад вә елм саһәсиндә ирәлиләмәсинә чалышмышдыр вә өз әсәрләриндә наданлыға лә'нәт охумагла бәрабәр, вәтәндашларыны елмә, билијә, дәрсә, мәктәбә чағырмышдыр".

С.Мәнсур сәнәтинин идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирмәк бахымындан Гәдир Мәрданлынын да фикри мараглыдыр: "Даима һәјатында тәсадүф етдији ачы һәгигәтләри "ачы күлүшләр" кими тәсвир етмәклә бәрабәр истибдадын гәһри алтында инләјән мәзлум түрк халгынын маариф чәбһәсиндә чалышмасы вә даһа доғрусу, чалышмалары сајәсиндә сәадәтә чатанлардан биридир".

С.Мәнсурун вәфаты мүнасибәтилә јазылмыш мәгаләләрин ифадә етдији әсас фикирләрдән бири дә бу иди ки, онун әсәрләринин мүхтәлиф мәтбуат органларындан топланыб, бир китаб һалында нәшр едилмәси вә өјрәнилмәси әдәбијјат чәмијјәтинин тә'хирәсалынмаз бир вәзифәсидир вә бу ишин көрүлмәси "Сәмәд Мәнсура ән бөјүк һејкәл, ән бөјүк јадикар олар".

Репрессијадан јенидәнгурманын әрәфәсинә-дәк олан дөврдә исте'дадлы шаиримизә белә бир һејкәл гојулмады. Она бу һејкәли гојмаг истәјәнләрин дә арзусу үрәјиндә галды (Низами адына Әдәбијјат Институтунун баш елми ишчиси Әли һејдәр Һүсејнов С.Мәнсурун ше'р, пјес, фелјетон вә мәгаләләрини топлајараг, китаб тәртиб етмиш, лакин нәшринә мүвәффәг ола билмәмишдир). Бу илләрдә С.Мәнсурун өзү вә сөзү әдәби ичтимаијјәтдән кизләдилмишдир. Дөврүн аб-һавасынын тә'сири илә елми арашдырмаларда онун јарадычылығы биртәрәфли гијмәтләндирилмәјә, шаирин дәрк олунмуш ачы вә амансыз һәгигәтләрдән доған кәдәри "пессимизм", "јени јолун уғуруну көрүб гијмәтләндирә билмәмәк" кими мә'наландырылмыш, шаир "мүһафизәкарлығы мүдафиә етмәкдә" вә "көһнә мәсләкдән әл чәкмәмәк"дә (Н.Ахундов) тәгсирләндирилмиш, ән јахшы һалда исә онун адынын вә фәалијјәтинин үстүндән сүкутла кечилмишдир. Елә бу сәбәбдәндир ки, әсрин әввәлләриндә "Молла Нәсрәддин" журналынын тә'сири илә нәшр олунан бир чох

сатирик жураналлар, онларын нашир вә редакторларынын, мүһәррирләринин фәалијјәти диггәтлә арашдырылдығы һалда, С.Мәнсурун нашири олдуғу һәфтәлик сатира журналы "Шејпур" (1918-1919) бу дәстәдән аралы салынмышдыр. Һәмин дөврдә С.Мәнсур анҹаг үрәкләрдә јашамыш, ону танујанларын гәлбиндә өзүнә "һәпси рәнкидир" мүәллифи кими әбәди һејкәл гојмушдур. О илләрдә кизли, инди исә чәкинмәдән классикаја мејлли һәр бир адам С.Мәнсур ады кәләндә бу ше'ри әзбәр сөјләјиб, ондакы дәрин мә'наны вә јүксәк сәнәткарлығы ачыгламагдан ләззәт алмышдыр.

1981-ҹи илдә Ҹәфәр Рәмзи Исмајылзадә Балаханы шаирләринин ше'рләриндән ибарәт "Дејилән сөз јадикардыр" адында бир топлу нәшр етдирмиш вә бураја С.Мәнсурдан да једди ше'р дахил етмишдир. Әдәби иҹтимаијјәтин диггәтинин С.Мәнсура доғру јөнәлмәсиндә илк аддым кими бу иш, шүбһәсиз, мүһүм рол ојнамыш, бундан сонра истеʼдадлы шаирин әтрафыны бүрүјән буз гаты јаваш-јаваш әримәјә башламышдыр.

1986-чы илдә А.Заманов вә К.Әлијевин биркә тәртиб етдикләри "Молла Нәсрәддинчи шаирләр" китабында С.Мәнсурун сатирик ше'рләриндән он доггузу, бир гәдәр сонра исә "Дејилән сөз јадикардыр" китабынын јени нәшриндә даһа дөрд ше'ри ишыг үзү көрмүшдүр.

80-ҹи илләрин сонларына доғру С.Мәнсура мараг һәм онун јарадыҹылығындан бә'зи нүмунәләрин нәшри истигамәтиндә, һәм дә һәјаты вә јарадыҹылығынын јени көзлә, објектив шәкилдә арашдырлмасына доғру илк аддымларын атылмасында өзүнү көстәрир. Бу илләрдә тәдгигатчы алимләримиздән Н.Гәһрәманов вә А.Абдуллазадәнин шаирин һәјат вә сәнәт талејинин бә'зи мәгамларыны ишыгландыран мәгаләләри диггәти ҹәлб едир[1].

"Одлар јурду" гәзетиндә (ијун 1990) Б.Мәммәдов шаирин индијә гәдәр чап олунмамыш вә "ингилаб пәрдәси алтында Гафгазда, хүсусән дә Азәрбајҹанда јенидән рус империјасынын бәргә-рар едилмәсинә" кәскин сатирик мүнасибәтини ифадә едән ше'рини, "Далға" гәзетиндә исә (9-15 ијул 1991) Ә.Әлијев "Өвладларыма вәсијјәтим"и илк дәфә олараг мүасир охуҹулара тәгдим едир.

С.Мәнсурун ше'рләриндән сечмә нүмунәләрлә бирликдә онун һәјаты вә чохтәрәфли јарадыҹылығы һаггында бу сәтирләрин мүәллифинин "Новруз" гәзетиндә (15 октјабр 1991) илк кениш мәгаләси чап олунур. Шаирин һәјат вә сәнәт талеји һаггында мәгаләдәки зәнкин мә'лумат әдәби иҹтимаијјәтдә вә кениш охуҹу күтләсиндә С.Мәнсура марағын даһа да артмасына сәбәб олур. Һәмин гәзетин 21 мај 1992-ҹи ил нөмрәсиндә Аббас Чинкизин 20-ҹи илләрдә С.Мәнсура, хүсусән, "Һәпси рәнкидир" ше'ринә гаршы јөнәлмиш иттиһамлар,һагсыз тәнгидләр, һүҹумлардан сөз ачан мәгаләсинин әввәлиндә верилән гејд дә бу марагдан хәбәр верир: "Новруз"ун 15 октјабр 1991-ҹи ил тарихли нөмрәсиндә шаир С.Мәнсур барәдә верилән материаллар охуҹуларын марағына сәбәб олмушдур. Шаир һаггындакы мә'луматы бир аз да кенишләндирмәк мәгсәдилә мән дә бә'зи мүлаһизәләрими сөјләмәк истәрдим" [2]. Аббас Чинкиз мәгаләнин сонунда шаирин "Гачмаг

[1] Н. Гәһрәманов. Бир өмрүн рәнкләри. "Әдәбијјат вә инҹәсәнәт" гәзети, 18 сентјабр 1987-ҹи ил; А.Абдуллазадә. "Сәдагәт үмидли". "Бакы" гәзети, 7 јанвар 1988-ҹи ил.

[2] Аббас Чинкиз. Әһвала мувафиг сәнәткар сөзү. "Новруз" гәзети, 21 мај 1992-ҹи ил.

күнүдүр" вә "Ваһид Русија"ја итһаф" ше'рләрини дә вермишдир.

Сабиршүнас алим Т.Новрузов исә "Сабир вә давамчылары" (1988)," Сабир әдәби мәктәби" (1992) китабларында С.Мәнсурдан Сабир әдәби мәктәбинин нүмајәндәси кими гысаҹа бәһс етмишдир.

С.Мәнсуру талесиз шаир адландырырлар. Инди елә бир вахтдыр ки, јашадығы ҹәмијјәтдән, мүһитдән ән ағыр зәрбә аланларын белә талеји өзүнә гајтарылыр. С.Мәнсурун әсәрләрини тезликлә чап етмәк, әдәбијјат вә инҹәсәнәт тарихимиздәки јерини мүәјјәнләшдириб һалал һаггыны, әлиндән алынмыш зијалы, шаир талејини өзүнә гајтармаг бизим кечмиш вә кәләҹәк нәсилләр гаршысында ән мүгәддәс борҹумуздур.

МӘНБӘЛӘР:

1.Абдуллазәдә А. Сәдагәт үмидли (XX әсрдә јашамыш Сәмәд Мәнсур һаггында). "Бакы" гәз. 7 јанвар 1988-ҹи ил.

2.Азәрбајҹан театрынын салнамәси (1850-1920). Бакы, 1975. (тәртиб едәни Г.Мәммәдли).

3.Ахундов Н. Азәрбајҹан сатира журналлары (1906-1920-ҹи илләр). Бакы. Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1968.

4.Гәһрәманов Н. Бир өмрүн рәнкләри. "Әдә-бијјат вә инҹәсәнәт" гәз. 18 сентјабр 1987-ҹи ил.

5.Дејилән сөз јадикардыр. Бакы, "Јазычы", 1981. (топлајыб тәртиб едәни Ҹ.Р.Исмајылзадә).

6.Дејилән сөз јадикардыр. Бакы, "Јазычы", 1987. (топлајыб тәртиб едәни Ҹ.Р.Исмајылзадә).

7.Мәммәдов Б. Бир ше'рин талеји, "Одлар јурду" гәз. Ијун 1990-чы ил.

8.Мәнсур С. Өвладларыма вәсијјәтләрим. "Далға" гәзети. 15 ијул 1991-ҹи ил.

9.Мәнсур С. Ше'рләр. "Новруз" гәз. 15 октјабр 1991-ҹи ил. (тәгдим едәни Т.Саламоғлу).

10.Мәнсур С. Гачмаг күнүдүр. "Ваһид Русија" ја итһаф. (ше'рләр). "Новруз" гәз. 21 мај 1992-ҹи ил. (Тәгдим едәни А.Чинкиз).

11.Молла Нәсрәддинчи шаирләр. Бакы. "Јазычы", 1986. (Тәртиб едәни А.Заманов, К.Әлијев).

12. Мәрданлы Г. Сәмәд Мәнсурун тәрҹүмеји-һалы. "Игтисади хәбәрләр" мәҹ. 1927. N 1.

13. Новрузов Т. Сабир вә давамчылары. Бакы, 1988.

14. Новрузов Т. Сабир әдәби мәктәби. Бакы, "Јазычы", 1992.

15.Саламоғлу Т. Талесиз шаирин талеји. "Новруз" гәз. 15 октјабр 1991-ҹи ил.

16.Саламоғлу Т. Бир тәхмис һаггында. "Азәрбајҹанын сәси" гәз. 1 феврал 1992-ҹи ил.

17. Һ.М. Сәмәд Мәнсурун һәјат вә фәалијјәти. "Јени фикир" гәз. 30 јанвар 1927-ҹи ил.

18. Ҹәфәров Ҹ. Азәрбајҹан театры (1873-1973). Бакы, Азәрнәшр, 1974.

19.Чинкиз А. Әһвала мувафиг сәнәткар сөзү. "Новруз" гәз. 21 мај 1992-ҹи ил.

20. Шаир Сәмәд Мәнсурун вәфаты мүнасибәтилә. "Јени фикир" гәз. 8 јанвар 1992-ҹи ил.

РЕПРЕССИЈАНЫН МӘНКӘНӘСИНДӘ

(Ә.Чавад поезијасы 20-чи илләрдә)

30-чу илләрин дәһшәтли репрессијасы илә әлагәдар Ә.Чавад ше'ри узун бир дөвр халгдан кизләдилмишдир. Јалныз 1958-чи илдә (шаирин рәсми бәраәтиндән сонра) онун ше'рләринин чох кичик бир гисми чохлу тәһрифләр вә "гајчыланмыш", идеоложи чәһәтдән зәрәрсизләшдирилмиш шәкилдә мејдана чыхарылмышдыр. Бунун өзү Чавадсеварләрә аз да олса тәсәлли олмушдур. Чавад ше'ринин сирринә,сеһринә јахшы бәләд оланларда, нәһајәт, Чавад һәгигәтинин бир күн бүтүн чылпаглығы илә орталыға гојулачағына дәрин бир инам јаранмышдыр.

Ә.Чавад феномени Азәрбајчан, еләчә дә түрк дүнјасында бу күнүмүзүн милли һәгигәти, түрк һәгигәти кими мәшһурдурса, бу һәгигәтин әсл маһијјәтинин ачылмасы, халга чатдырылмасы иши чавадшүнасларын кәркин,јорулмаз фәалијјәти илә бағлыдыр.

Ашкарлыг, милли мүстәгиллик вә демократија шәраитиндә Милли Демократик Республика дөврүнүн ән мәшһур шаиринин һәјаты, ичтимаи-сијаси, әдәби-мәдәни, педагожи фәалијјәти кифајәт гәдәр арашдырылмыш, шаирин мүһакимәси илә бағлы ДТК архивләриндәки материаллара гәдәр тәдгиг олунмуш, јашадығы мә'налы өмрүн күнләринә мүәјјән ајдынлыг кәтирилмишдир. Бу мә'нада Азәрбајчанда чавадшүнас алим кими Ә.Саләддинин гејри-ади зәһмәтини, Түркијәдә исә Ирфан Мурад Јылдырымын әмәјини хүсуси гијмәтләндирмәлијик.

Ә.Саләддин шаирин һәјат вә јарадычылыг јолундан бәһс едән монографија чап етдирмиш, әсәрләринин ики чилдлијини кениш охучу күтләсинә чатдырмышдыр. И.М.Јылдырымын Ә.Чавадын һәјаты вә јарадычылығы һаггындакы тәгдигатларындан вә шаирин ше'рләриндән хејли нүмунә верилимш "Салам түркүн бајрағына" китабы Ә.Чавады өз милли шаирләри гәдәр севиб гијмәтләндирән Түркијәли сојдашларымыза чох гијмәтли төһфә олмушдур.

Тәбии ки, доғма јурду Азәрбајчанда даһа чох тәдгиг едилмиш, әдәбијјатшүнас алимләримиздән Б.Нәбијев, И.Ағајев, А.Әлијева, Б.Әһмәдов, А.Мәммәдов вә башгаларынын Ә.Чавадын ирсинин нәшри, тәдгиги, һәјатынын гаранлыг сәһифәләрини ашкарламаг бахымындан гијмәтли мәгаләләри хүсуси гејд олунмалыдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, бир һәгигәти дә гејд етмәлијик ки, Ә.Чавадын һәјаты вә чохсаһәли фәалијјәтинин өјрәнилмәси, әсәрләринин нәшр едиләрәк бу күнкү охучуја чатдырылмасы сәвијјәси нә гәдәр разылыг доғурурса, шаирин поезијасынын профессионал әдәбијјатшүнаслыг тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән өјрәнилмәси вәзијјәти бир о гәдәр нараһатлыг доғурур. Әслиндә бу да тәбиидир. Чүнки репрессијанын ән дәһшәтли зәрбәсини алан бир шаирин кениш охучу күтләсинә чатдырылмасы үчүн илк көрүләчәк иш елә онун әсәрләринин имкан дахилиндә чапы, һәјат вә фәалијјәтинин ишыгландырылмасы ола биләрди. Бу, чавадшүнаслыгда илкин мәрһәлә, һәм дә ән зәрури мәрһәлә кими гијмәтләндирилмәлидир. Јухарыда адларыны чәкдијимиз тәдгигатларда бу мәрһәләнин үзәринә дүшән вәзифәләрлә бағлы хејли иш көрүлмүшдүр. Чавадшүнаслығын бундан сонракы мәрһәләси онун поезијасынын мөвзу, идеја мәзмун, сәнәткарлыг кејфијјәтләри бахымындан даһа әтрафлы өјрәнилмәсиндән, јә'ни арашдырмаларын енинә јох, дәринә истигамәт алмасындан ибарәт олмалыдыр. Әлбәттә, бу һеч дә Чавадын әсәрләринин нәшр

ишинин вә јахуд һәјатынын өјрәнилмәсинин сона јетдији демәк дејил, әксинә, бу саһәдә дә јарадычылыг ахтарышларынын кәркинликлә давам етдирилмәси демәкдир.

Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә түрк әдәбијјатшүнаслығында Ә.Чавадын јарадычылығы әсасән ики дөврә бөлүнмүшдүр. 1920-чи илә гәдәрки јарадычылығы биринчи дөвр, 1920-чи илдән сонракы јарадычылығы икинчи дөвр кими көтүрүлмүшдүр. Ә.Чавадын јарадычылығынын бу ики дөврә ајрылараг өјрәнилмәси, тәбии ки, 1920-чи илдән сонра Азәрбајчанда јени сијаси режимин бәргәрар олмасы илә бағлы иди. Тәдгигатчыларын демәк олар ки, һамысы биринчи дөврә дахил олан 1918-1920-чи илләри Ә.Чавадын јара-дычылығынын ән парлаг вә мәһсулдар мәрһәләси кими гијмәтләндирирләр. Бу доғрудур. Лакин бә'зи тәдгигатларда шаирин 1920-чи илдән сонракы јарадычылығынын лазымынча гијмәтләндирилмәмәси, мүәјјән мә'нада һәтта көздән салынмасы чидди нараһатлыг доғурур. Бу мә'нада А.Әлијеванын Ә.Чавадын совет дөврү јарадычылығына зиддијјәтли мөвгедән јанашмасыны гејд етмәк лазым кәлир. Онун 1991-чи илдә Ә.Чавадын ше'рләриндән ибарәт чап етдирдији китабчадакы он сәккиз ше'рдән беши шаирин совет дөврү јарадычылығына аиддир. "Өн сөз"дә "Јениләрә", "Унудулмуш севда", "Көј көл", "Сән ағлама", "Шәрги" адлы бу ше'рләри А.Әлијева Ә.Чавадын 1918-1920-чи илләрдә јаздығы ше'рләрлә бир сырада сечмә нүмунәләр кими тәгдим едир вә онларын идеја мәзмуну илә бағлы јығчам, лакин мараглы мүлаһизәләр сөјләјир[1]. Лакин А.Әлијева бир ил сонра чап етдирдији мәгаләсиндә бу доғру мүлаһизәләри даһа да инкишаф етдирмәк әвәзинә, Ә.Чавадын совет дөврү јарадычылығы һаггында әввәлки мүлаһизәләрини нәинки тамамламајан, һәтта онларла зиддијјәт тәшкил едән белә бир мүлаһизә ирәли сүрүр: "Совет дөврү Ә.Чавад ше'ринин гүрубу, имканларынын мәһдудлашдырылмасы, исте'дадынын боғулмасы дөврү кими сәчијјәләндирилмәлидир. Ә.Чавадын әсл шаирлик шөһрәти вә гүдрәти Азәрбајчанын азадлығы илә ејни заманда доғулду вә азадлығын мәһви илә дә сүгута уғрады" [1].

[1] Әһмәд Чавад. Һагг бағыран сәс. Бакы, 1991.

Совет дөврүндә Ә.Чавадын имканларынын мәһдудлашдырылмасы, исте'дадынын боғулмасы мүлаһизәси илә гисмән разылашмаг мүмкүндүр. Лакин Ә.Чавадын әсл шаирлик шөһрәтинин Азәрбајчанын азадлығы илә ејни заманда доғулуб, азадлығын мәһви илә дә сүгута уғрадығыны сөјләмәк әсассыз бир мүлаһизә олдуғу кими, совет дөврүнү Ә.Чавад ше'ринин гүрубу кими мә'наландырмаг да објективликдән кәнар бир фикирдир. Чүнки Ә.Чавад бир шаир кими Азәрбајчанын азадлығындан хејли габаг, 1916-чы илдә чап олунмуш "Гошма" ше'рләр китабы илә шөһрәтләнмәјә башламышды. Азәрбајчан Милли Демократик Республикасы дөврүндә мәтбуатда вә "Далға" (1919) китабында чап олунмуш ше'рләри исә ону даһа артыг шөһрәтләндирмишди. Бу мүлаһизәнин тәсдигинә шаирин сағлығында онун китаблары һаггында хејирхаһ мөвгедән јазылмыш мәгаләләрдә дә растлашырыг: "Һәссас вә гәлби бир шаир олан Ә.Чавад әфәндинин "Гошма" гәдәр зөвчи-сәлими охшајан нәфис бир әсәри даһа мөвгеји интишара гојулмуш... "Гошма" ибтидаи һиссләри, јени доған илһамати-шаиранәји хүсуси бир сәнәтлә тәрсим едән бир әсәр иди. "Далға" һәр шејин кәлиб кечичи, далға кими бир тәлатүм илә совуруб учучу олдуғуну

[1] Азәрбајчан Демократик Республикасы (Мәгаләләр топлусу). Бакы, Азәрнәшр,1992, сәһ. 151.

анладан, мә'налы, мүасир, мунис бир китабитәһәззүн вә сүрурдур"[1].

Совет дөврүндә чап имканларынын мәһдудлашдырылмасы милли бир шаир кими шөһрәтләнмәјә имкан вермәмишдисә дә, о, гүдрәтли бир шаир олараг галмышды. Мәһз һәмин дөврдә јаздыгларыны чапа вермәјән сәнәткарын "сандыг әдәбијјаты јаратмагда" күнаһландырылмасы, о илләрин мәһсулу олан чохлу чап олунмамыш ше'рләринин мөвҹудлуғу фактлары да Ә.Ҹавадын "сүгута уғрамајан гүдрәтиндән" хәбәр верир.

Дикәр бир тәрәфдән, совет дөврүндә јазылмыш олса белә, бә'зиләринин үзәриндә һәтта сијаси режимин кәскин тә'сири һисс олунса да белә, чох ҹидди тәһлил сүзкәҹиндән кечирмәдән Ә.Ҹавад кими милли бир шаирин бүтөв бир дөвр јарадыҹылығынын үстүндән хәтт чәкмәк дүз-күн елми мөвге сајыла билмәз.

Түркијәли һәмкарымыз И.М.Јылдырым да Ә.Ҹавадын јарадыҹылығыны ики бөлүмдә арашдырмағы мәгсәдәујғун сајыр. "Биз шаирин 1920-ҹи илдән өнҹәсиндәки ше'рләрилә севинҹини, ҹошгусуну, сәмимијјәтини, миллијјәтчи јөнүнү таныјаҹағыз" - дејән[2] тәдгигатчынын шаирин јарадыҹылығынын бу дөврү илә бағлы мүлаһизәләри бәдии материалын, шаирин јашадығы мүһитин сәҹијјәсини гыса, ајдын вә доғру әкс етдирир. Лакин И.М.Јылдырым Ә.Ҹавадын совет дөврү јарадыҹылығында онун милли дујғу вә фикирләринә, туранчылыг идејаларына, бир сөзлә мүбаризәсини символик тәрздә олса да, давам етдирмәси мәсәләсинә тохунса да, белә бир үмумиләшдириҹи гәнаәтә кәлир: "1920-ҹи

[1] Ә.Һ. "Далға" шаири Ә.Ҹавад. "Азәрбајҹан" гәз. 11 нојабр 1919-ҹу ил.

[2] И.М.Јылдырым. Салам түркүн бајрағына. Измир, 1992, сәһ. 26.

илдән сонракы ше'рләриндә исә буналымларыны, чарәсизликләрини, аҹыларыны изләјәҹәкиз".[1] Һалбуки шаирин 1920-ҹи илдән сонракы ше'рләриндә шаирин сәмими дујғуларынын, мүбаризә әһвал-руһијјәсинин тәрҹүманы кими гијмәтләндириләбиләҹәк хејли нүмунәләр вардыр.

Гејд етмәк лазым кәлир ки, Ә.Ҹавадын јарадыҹылығынын биринҹи дөврүнү сон дәрәҹә јүксәк гијмәтләндириб, совет дөврү јарадыҹылығыны һәртәрәфли тәһлил етмәдән лазымынҹа гијмәтләндирмәмәк нә гәдәр јанлышдырса, 1920-ҹи илдән сонракы јарадыҹылығыны, ирәлијә доғру инкишаф мә'насында, "дөнүш дөврү" кими гијмәтләндирмәк дә мәсәләјә гејри-сәмими јанашмагдан башга бир шеј дејилдир. "Азәрбајҹан совет әдәбијјаты" дәрслијиндә проф. Ҹ.Абдуллајев јазыр: "Ә.Ҹавадын јарадыҹылығынын биринҹи дөврү (1913-1920) биринҹи дүнја мүһарибәси вә ингилаби мүбаризә илләринә тәсадүф едир. Кәнҹ шаирин лирик ше'рләриндә бәдбин һиссләр, үмидсизлик, сентиментал вә мүҹәррәд романтик дујғулар нисбәтән түнд бојаларла тәсвир олунур... 1920-ҹи илдән сонра Ә.Ҹавадын јарадыҹылынғында дөнүш јараныр. Азәрбајҹанда совет һакимијјәтинин гурулмасы, һәјата кечириләнилкин мәдәни тәдбирләр, социализм гуруҹулуғу уғрунда башланан јүрүш исте'дадлы кәнҹ шаирин дә јарадыҹылығына тә'сир едир"[2]. Ҹ.Абдуллајевин, чох тәәссүф ки, али мәктәб дәрслијинә јол тапмыш бу олдугҹа јанлыш мүлаһизәсини Ә.Саләддин доғру олараг "тамам көһнә стереотипин тә'сири алтында

[1] И.М.Јылдырым. Салам түркүн бајрағына. Измир, 1992, сәһ. 26

[2] Азәрбајҹан совет әдәбијјаты. Бакы, "Маариф", 1988, сәһ. 24-25.

јазылмыш сөзләр" һесаб едир[1]. Ә.Чавадын јарадычылығынын зирвәси һесаб едилән 1918-1920-чи илләр мәрһәләси һаггында гәтијјән данышмајан Ч.Абдуллајев "ингилаб (Октјабр ингилабы нәзәрдә тутулур - Т.С.) шаирин арзуларыны һәгигәтә чевирди" кими һәгигәтә һеч бир ујғунлуғу олмајан гәрибә мүлаһизә дә ирәли сүрүр[2].

Ә.Чавадын совет дөврү јарадычылығы әслиндә ики мәрһәләјә ајрылараг тәдгиг едилмәлидир. 1920-чи илин апрелиндән 1929-чу илә гәдәр биринчи мәрһәлә, 1930-1937-чи илләр исә икинчи мәрһәлә һесаб едилмәлидир. Чүнки Азәрбајчан Демократик Республикасы девриләнәдәк һәм лирик, һәм дә сијаси лириканын идејамәзмун, бәдии сәнәткарлыг бахымындан мүкәммәл нүмунәләрини јарадан Ә.Чавад совет режиминин бәргәрар олмасындан сонра нә гәдәр мәһрумијјәтләрә дучар олса да, јенә өз јарадычылыг јолундан сапмамыш, хүсусән илк он илдә руһундан, дүшүнчәсиндән гопан мөвзулары гәләмә алмышдыр. Бир гәдәр үстүөртүлү шәкилдә олса да, сијаси мүндәричәли, ичтимаи һәјат проб-лемләриндән бәһс едән, фәлсәфи дүшүнчәләрини, севки һиссләрини, кечирдији руһи ағрылары ифадә едән чохлу әсәр јазмышдыр: "Сән ағлама", "Ашағы Ләнкәр Хулугда", "Нә үчүндүр", "Бешик", "Анд олсун", "Унудулмуш севда", "Аја", "Идилбоју ачлары", "Көлкәм илә мән", "Әфәндијә", "Көј-көл", "Еј Көј көлүм", "Фүзули" ше'рләри, "Сәсли гыз" поемасы вә с.

Азәрбајчанда Милли Демократик Республиканын фәалијјәт көстәрдији дөврдә Ә.Чавадын романтик поезијасы үчүн тәрәннүм, севинч пофосу,

---

[1] Ә.Саләддин. Әһмәд Чавад. Бакы, "Кәнчлик", 1992, сәһ. 18.

[2] Азәрбајчан совет әдәбијјаты. Бакы, "Маариф", 1988, сәһ. 26.

никбин руһ әсас олмушдур. Шаирин бу руһда јазылмыш, чох еһтимал ки, сонунчу ше'риндән ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

Шимди исә дәјишилди һәп ишләр
Онда бахыб бизә дәли дејәнләр.
Көрүрләр ки, башгалашмыш кедишләр,
Мән күлүрәм, күлүр[1] бизә күләнләр.

"Ағлајырдым, күлүрәм" адлы бу ше'р "Азәрбајчан" гәзетинин 1920-чи ил 6 апрел нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Ше'рин мәзмуну шаирин мүстәгил милли дөвләтимизин икинчи илини јашамасындан дујдуғу мәмнунлуг һиссини, хошбәхт бир вәтәндаш олараг севинчини ифадә едир. Сон бәнддә исә онун мүстәгил дөвләтимизин талеји илә бағлы милли бирлијә чағырышы, бирлик олмазса "јағыларын торпағымыза јенә кирә билмәк" еһтималы илә бағлы нараһатлығы әкс олунмушдур:

Көстәрмәсән бундан сонра сән әрлик,
Беш күн чәкмәз јурдун-јуван дағылар!
Гардаш кими ејләмәсән һәп бирлик,
Јенә кирәр торпағына јағылар!

Үзәриндә бир гәдәр тәфсилатла дајандығымыз бу ше'р Ә.Чавадын 1920-чи илин 28 апрелинә гәдәрки күнләринин әһвали-руһијјәсини әкс етдирир. Бәс 28 апрелдән сонра арзулары пуч олмуш, идеаллары алт-үст едилмиш шаир һансы әһвали-руһијјәдә олмуш, һансы дујғуларын, һансы дүшүнчәләрин гој-нунда чабаламышдыр?

Г.Мәммәдли јазыр: "Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Ә.Чавад тәрәддүд етмәдән јени чәмијјәти алгышлајыр, онун бүтүн

---

[1] Еһтимал ки, "күлүр" јох, "ағлар" олмалыдыр.

тәдбирләриндә өз гүввәсини әсиркәмир"[1]. Чох һөрмәтли вә зәһмәткеш тәдгигатчынын бу фикри илә разылашмаг гејри-мүмкүндүр. Бу илләрдәки Ә.Чавад ше'ринин әсл маһијјәти конкрет нүмунәләрин тәһлилиндә даһа ајдын үзә чыхыр.

Ә.Чавадын совет режиминин илк илләриндә јаздығы "Волгабоју ачларына", "Идилбоју ачлары", "Вәтәндаш" ше'рләриндә болшевизм бәласы, онун русијалы түрк сојдашларымызын башларына кәтирдији фәлакәтләр әкс олунмушдур. Бу фәлакәтләрлә бағлы шаирин чох кәскин нараһатчылығы онун туранчылыг идеалына сәдагәтинин сарсылмазлығыны ифадә едир. Бу мә'нада шаирин түрк тәдгигатчысы И.М.Јылдырым ону "түрк бирлијини өзүнә һәдәф сечмиш" бир сәнәткар, туранчылығы "бүтүн дүнја түркләринин бирлији шәклиндә дүшүнүлән бир идеалын символу" һесаб едәндә чох һаглы көрүнүр [2].

"Волга ачларына" ше'ринин алтында тарих јохдур. Лакин онунла ејни мөвзуда јазылан "Вәтәндаш" (1 август 1920-чи ил) вә "Идилбоју ачлары" (4 ијул 1921-чи ил) ше'рләринин тарихиндән онун да бу ше'рләрлә јахын тарихдә јазылдығыны еһтимал етмәк олар.

1918-1920-чи илләр... Совет режими Русијаны Вәтәндаш мүһарибәси аловларына гәрг етмишдир. Мүһарибә Русијада јашајан башга милләтләрлә јанашы, сојдашларымыза да мин чүр фәлакәт, ачлыг бәласы кәтирмишдир. Биринчи Дүнја мүһарибәси илләриндә һәм "Чәмијјәти-Хејријјә" хәтти, һәм дә шәхси тәшәббүсү илә Ә.Чавадын русијалы сојдашларымыза чох бөјүк көмәк едәрәк, минләрлә

[1] Г.Мәммәдли. Әһмәд Чаваны дүшүнәркән. "Азәрбајчан" журналы, 1988, N 1,сәһ. 145.
[2] И.М.Јылдырым. Салам түркүн бајрағына. Измир. 1992. сәһ.7.

адамы ачлығын фәлакәтли чајнағындан гуртармасы онун тәрчүмеји-һалынын ән шәрәфли сәһифәләриндән биридир. Белә бир бәла 20-чи илләрдә дә мејдана чыханда шаир өз гајғылы һарајыны ше'рләрилә ифадә едир, ағыр мәгамда үзәримизә дүшән вәтәндашлыг вәзифәсини дөнә-дөнә хатырладырды:

Фәлакәт гајғысы чәкәр башына,
Ким ки јардым етмәз өз гардашына.
Гоншуда көз јашы вә ачлыг дәрди,
Јардыма борчлудур һәр инсан фәрди.

Јахын кәл, јахынсан, узагдан бахма,
О көз јашлары ки, ахар, сәниндир.
Вәтәндаш, шәрик ол, онун дәрдинә,
О көз ки јоллара бахар, сәниндир! [1]

Милли мүстәгиллијимизин әлимиздән алынмасы, илк мүстәгил вә демократик дөвләтимизин мәһв едилмәси илә бағлы шаирин кечирдији һәјәчанлар, ағрылар, фачиәли һал вә бүтүн бунлардан доған дәрин кәдәр, үзүнтү вә нараһатчылыг, ејни заманда хош кәләчәјә дәрин инам, онун 20-чи илләрдә јаздығы дикәр бир гисм ше'рләриндә ән әсас лејтмотивдир. "Ағлајырдым, күлүрәм" ше'риндән чәми бир ај сонра јазылмыш "Нә јазым" ше'ри бу бахымдан чох характерикдир:

Нә јазым, ајрылыг нәдир билмәзсән,
Нәләр чәкдијими чәкәнләр биләр.
Нә дејим, сөз вармы дәрдимә өлчү,
Сәнсиз көз јашлары төкәнләр биләр.[2]

[1] Әһмәд Чавад. Сечилмиш әсәрләри. 2 чилддә. I чилд. Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјат-Полиграфија Бирлији, 1992, сәһ. 220-221.
[2] Әһмәд Чавад. Сечилмиш әсәрләри. 2 чилддә. I чилд. сәһ. 65.

Баш вермиш һадисә о дәрәҹәдә дәһшәтли олмушдур ки, бир ајын ичәрисиндә шаирин никбин руһуну, севинҹини, "ҹошгусуну" (И.М.Јылдырым) әлиндән алмыш, көјләрә ганад чалан илһамы инди "нә јазым?!" дејә фәрјад гопарыр. Ачыг тәрәннүм үслубуну символик дејим тәрзи әвәз едир. "Јарындан дојмамыш ашигин ајрылыг дәрди" тәкҹә шаирин өзүнү јох, охуҹуну да дәрдләрә, әләмләрә гәрг едир:

Нә күчдүр ајрылыг, дојмамыш јардан,
Артырды дәрдими һәр кечән карван! [1]

Бәдбинлик, кәдәр һәмишә сәнәт үчүн гүсур сајылмышдыр. Лакин бу мәгамда Ә.Ҹавадын кәдәри иҹтимаи бир кәдәрдир. Бурадакы јар-ашиг ифадәләри рамздир. Ә.Ҹавадын ше'рләриндә өн мөвгеја кечмәкдә олан бу јарадыҹылыг хүсусијјәти вә онун мејдана чыхма сәбәбләри һаггында М.Ә.Рәсулзадә 1951-ҹи илдә нәшр етдирдији "Чағдаш Азәрбајҹан әдәбијјаты" китабында данышмышды:"...Милли ҹәрәјанын дикәр нүмајәндәси Ҹавад Ахундзадәнин иши болшевик дөврүндә гәтијјән кәтирмир. Әски бир мүсаватчы олдуғуна көрә ону һәбс едирләр. Мәтбуат сәһифәләриндә, әдәбијјат гурултајларында һәр јердән узаглашдырылыр вә говулур. Әсәрләрини нәшр етмирләр вә нәшр олунанлары исә топлајырлар... Сијаси олмајан парчалары бә'зән фүрсәт олдугда мәтбуат сәһифәләриндә өзүнә јер тапыр. Бунларын чоху рәмзидир. Бу рәмзләр чекист руһлу

---

[1] Әһмәд Ҹавад. Сечилмиш әсәрләри. Ики ҹилддә. I ҹилд. сәһ. 222.

тәнгидчиләр тәрәфиндән дешифрә олунуб шаирә һүҹум үчүн бир васитә олур" [1].

М.Ә.Рәсулзадә доғру гејд едирди. "Чекист руһлу" совет тәнгиди Ә.Ҹавадын 20-ҹи илләр ше'рләриндәки символик ифадә тәрзини чох тәһлүкәли һесаб едирди.

1928-ҹи илдә јаздығы бир мәгаләдә Ә.Назим нараһатлыг вә тәһдидлә билдирирди: "Ҹавад исә өз сијаси идеалларынын вә руһи јашајышынын символлары булунан "Ај" вә "Көј көл"ләрдән илһам алмаға башлады" [2]. Бу нараһатлығын сәбәбләри ајдын иди. Онлар Ә.Ҹавад ше'риндәки "көл, булуд, севкили" образларындан, "мүсават руһу, гохусу, үмумијјәтлә, мүсаватчылыг ији кәлмәсини" [3] дујурдулар.

Тәдгигатчылар Ә.Ҹавадын репрессијаја мә'руз галмасыны, адәтән, 1919-ҹу илдә нәшр олунмуш, "Далға" китабындакы милли истиглал руһлу ше'рләрлә әлагәләндирирләр.[4] Бу, әлбәттә, шаирин репрессија едилмәсинин сәбәбләриндән бири иди. Лакин јеканә сәбәб дејилди. Башлыҹа сәбәбләрдән бири бу дөврдә дә шаирин өз милли идеалларына дөнүк чыхмамасы, јени режимлә барышмазлығы иди. 1936-чы илдә Азәрбајҹан Јазычылар Иттифагынын пленумунда һәмкарларындан биринин шаирә гаршы јөнәлтдији иттиһамлардан бири дә бу иди: "Ә.Ҹава-

---

[1] М.Ә.Рәсулзадә. Әсримизин Сәјавушу. Чағдаш Азәрбајҹан әдәбијјаты. Чағдаш Азәрбајҹан тарихи. Бакы. Кәнҹлик, 1991, сәһ. 68.

[2] Ә.Назим. Јени Азәрбајҹан әдәбијјаты. Москва. "Дан улдузу" жур. 1928, N 6.

[3] Ҹавадын протестосу мүнасибәтилә. (Мүәллифи көстәрилмәјиб). "Коммунист" гәз. 1 нојабр 1929-ҹу ил.

[4] А.Әлијева. Азәрбајҹан истиглалынын тәрәннүмчүсү (Өн сөз). Ә.Ҹавад. Һагг бағыран сәс. Бакы. 1991. сәһ. 6.

дын 22-чи илдә јаздығы ше'рләр ачыг мүртәче ше'рләрдир... Ә.Чавад дејә биләр ки, мән гадын образындан јазмышам. Биз тарихи көтүрсәк, һәтта бөјүк јазычылар дүшмән образларыны мүәјјән адамларын симасында вермишдир. Символизм... нә гәдәр узун мүддәт совет әдәбијјатынын дүшмәни олмушдур" [1] .

Һәмкарларынын "совет әдәбијјатынын дүшмәни" кими характеризә етдији символ Ә.Чавадын јарадычылығында Азәрбајчан Демократик Республикасынын зорла чөкдүрүлмәсини, халгынын хошбәхт күнләринин әлиндән алынмасыны, милли кәдәрини ифадә етмәк үчүн апарычы бәдии пријома чеврилир. "Нә јазым", "Азәрбајчана" адлы ше'рләрилә башланан милли кәдәр шаирин совет режиминин илк илләриндә јаздығы әсәрләрин демәк олар ки, әксәријјәти үчүн әсас мотив олур. "Нә үчүндүр", "Мадоннаја" (1922), "Сән ағлама" (1923), "Аја" (1923), "Көзәл гадын" (1924), "Унудулмуш севда"(1924) ше'рләриндә шаир Милли Демократик Республиканын деврилмәсини, көзәл вәтәнинин мүстәмләкә бојундуруғуна кечирилмәсини милли фачиә кими гаврајыр, бу фачиә илә һеч чүр барыша билмир. Бу замандан е'тибарән "онун поезијасында классик поезија-мыздакы севкили образы өз јерини Азад Вәтән образына тәрк едир" [2].

"Унудулмуш севда" ше'риндә шаир дәрдини белә ифадә едир:

Бәни пәк кәнч икән ағлатды заман,
Чәкәрәк пәрдә о хош мәнзәрәјә.
Бәним илк ешгими илк әлдә һаман
Көмдүләр, билмәдим әмма нерәјә?

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. 2-чи чилд. сәһ. 205.
[2] Ә.Чавад. Һагг бағыран сәс. Бакы. 1991. сәһ. 6.

Ону дөндәрди заман хәзан јарпағына,
Нә дејим бән о јерин торпағына?! [1].

Ә.Чавадын түрк тәдгигатчысы И.М.Јылдырым бу ше'ри белә гијмәтләндирир: "Унудулмуш севда" шаирин идеалларыдыр. Онлары хатырладыгча шаир һүзнлү бир мутлулуг дујур. Амма дујғусуз, гәлбсиз заманын әли шаирин дүзәнини сарсытдығы үчүн шаир әски севдалары унутмаг зорунда калмышдыр. Фәгәт о севданын изләри һала јүрәјиндәдир" [2].

Сорујорсун: Сәни севдаја салан
Нердәдир шимди о гызлар көзәли?
Бән унутмушдум о севдајы инан,
Дујғусуз гәлби дөвранын әли:
Бәни сарсытды, унутдум адыны,
Бана кәл сорма о солғун гадыны?! [3].

Бу "солғун гадын" 23 ајлыг бир өмүр јашамыш, шаирин чох севдији халгына "истиглал тәмини дадыздырмыш" илк мүстәгил вә кәнч чүмһуријјәтимизин символудур. 1924-чү илдә јазылмыш "Көзәл гадын" ше'риндә дә ејни руһ һакимдир. Бу типли ше'рләриндә шаир "солғун бахышлы", "ады өлүнчә дилиндән дүшмәјән" пәризадыны дөнә-дөнә хатырламагла, онунла кечирдији көзәл күнләрдән, ширин вахтлардан сөз ачмагла милли мүстәгиллијин халг үчүн чох дәјәрли бир не'мәт олмасына ишарәләр едәрәк совет режими шәраитиндә јазылмыш бу әсәрләрдәки кәдәрә чох дәрин ичтимаи мә'на верир:

Сөјлә сәнин јурдун гәм торпағымы?

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ. 75-76.
[2] И.М.Јылдырым. Салам түркүн бајрағына. Измир. 1992. сәһ.37.
[3] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ. 75.

Һәр заман үзүндә бөјлә сарылыг?!
Нәсибин көз јашы, бир дә ајрылыг! [1] .

Совет режими күнләриндә "нәсиби көз јашы", "јурду гәм торпағы" олан һәмвәтәнинә Милли Демократик Республика күнләрини беләә тәгдим едир:

Кичик бир гуш кими көлкәсиз, адсыз,
Учдугча учардым голсуз-ганадсыз.
Әсла кечмәјирди күнләрим һәдәр,
Аh, о көзәл дәмләр, о көзәл күнләр!..[2]

Шүбһәсиз ки, бу да Ә.Чавадын һеч вахт үрәкдән гәбул едә билмәјәчәји режимә гаршы мүбаризә, үсјан јолу иди, лакин јеканәси дејилди. Шаир бүтүн варлығыны бу режимә гаршы гојмушду. О, инсаны һиссиз, дујғусуз бир һала кәтирән бу режимә гаршы нифрәтини ачыг ифадә етмәкдән дә чәкинмирди:

Ләнәт өмрүн бу ағыр илләринә!
Гыјды бир шухун ипәк телләринә. [3]

Ә.Чавадын совет режиминин илк илләриндә јазылмыш ше'рләриндәки үсјанкарлыг руһу онун јарадычылығына фәлсәфи мәзмун, фәлсәфи дүшүнчә тәрзи кәтирир. Шаир халгынын чох бөјүк чәтинликләр һесабына әлдә етдији милли мүстәгиллијинин мәһв едилмәсини дүнјанын өз мәһвәриндән гопмасы, дүнјалығындан чыхмасы кими мә'наландырыр.

Бу мәгамда шаири дүшүндүрән суаллар сајсыз-һесабсыздыр:

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ. 110.
[2] Јенә орада. сәһ. 111
[3] Јенә орада. сәһ. 76.

Нә үчүндүр бу кешмәкеш... бу говға?
Нә үчүндүр тәрс јаранмыш бу дүнја?
Нә үчүндүр сабаһ, ахшам олујор,
Ачан күлләр бу тезликлә солујор?
Бу сызлајан гәһгәһәләр нәдәндир?
Нечин беләә сон јарашыг кәфәндир? [1]

Ә.Чавад халгынын башына кәлмиш бу фәлакәти һәјатда көрдүјү, мүшаһидә етдији јарамазлыгларын, дүшүнчәсизлијин нәтичәси, наһаггын һагг үзәриндәки мүдһиш гәләбәси кими гаврајыр. Беләә бир гәләбәнин, әкәр о һәр заман давам едәчәксә, дүнјаны мәһв етмәјә гадир мәнһус бир гүввә олдуғуну бәјан едир:

О ки, беләә мәһв еләјир дүнјајы,
Гыран јохму о уғурсуз ох-јајы?
Бу һәр заман олачагдыр, еләми?
Күл јанаглар солачагдыр, еләми? [2] .

Шаирин бу јанғылы суаллары совет режиминә гәти бир е'тираз кими сәсләнмәклә јанашы, һәм дә дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндән инсан һүгугларыны горујан бејнәлхалг ганунлар чәрчивәсиндә бу әдаләтсизлијә сон гојмаг тәләби кими баша дүшүлүр. Һуманизм, әдаләт, сүлһсеврлик, бәшәри вә милли дәјәрләрин ејни дәрәчәдә үстүн тутулмасы бу ше'рләрдә бүтүн чылпаглығы, кәскинлији, рәнкарәнклији илә тәзаһүр едир:

Мән, доғрусу, даим күлмәк истәрәм,
Нә өлдүрмәк, нә дә өлмәк истәрәм!
Артыг јетәр јер үзүндә ахан ган,

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ. 70.
[2] Јенә орада.

Јетәр артыг бу көз јашы, бу һичран! [1]

Халгынын башына кәтирилән фәлакәтин ағырлығы илә бағлы Ә.Чавад ше'риндә кәдәр, гәм мотиви күчлү олса да, шаирин үлви арзуларыны, нәчиб истәкләрини үстәләјә билмәмишдир. Мүдһиш бир режим ичиндә јашајаркән онун кәтирдији дәрди, кәдәри поезијасынын руһуна һопдуран Ә.Чавад ше'риндә өлүмсүз, сәадәт, вүсал долу дүнја һаггында хош арзуларынын ифадәси олдугча һејрәтләндиричидир:

Мән истәрәм јашыллыглар солмасын!
Севдаларын сону һичран олмасын!..
Мән көрмәјим сәадәтин сонуну!
Өлүм кетсин, галмасын да кәлкәси,
Олсун дүнја - о бир севинч өлкәси! [2]

Бунлар тәкчә хош арзулар, истәкләр, көзәл бир диләк дејилди, Ә.Чавадын көзәл бир кәләчәјә, әгидә рәһбәри М.Ә.Рәсулзадәнин дедији кими "бир кәрә јүксәлән бајрағын бир даһа енмәјәчәјинә" ән дәрин, ән сонсуз бир инамы иди:

Еј учаркән дүшүб өлән кәпәнәк,
Сән дә көзлә, елә бир күн кәләчәк!.. [3]

Бу, Ә.Чавады јашадан, онда јаратмаг һәвәсини сахлајан јеканә ме'јар иди. Бу ме'јар һәм дә, Ә.Чавад поезијасынын 20-чи илләрдәки гүдрәтини, кәләчәк үчүн јашарылығыны тә'јин едән чәһәтләрдән бири иди.

Бу, Ә. Чавады јашадан, онда јаратмаг һәвәсини

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ. 70-71.

[2] Јенә орада. сәһ. 71.

[3] Јенә орада.

сахлајан јеканә ме'јар иди. Бу ме'јар һәм дә, Ә.Чавад поезијасынын 20-чи илләрдәки гүдрәтини, кәләчәк үчүн јашарылығыны тә'јин едән чәһәтләрдән бири иди.

1929-чу илдә "Коммунист" гәзетиндә (N 271-272) чап олунмуш "Чавадын јолу" адлы мәгаләнин мүәллифләри көстәрирләр ки, апрел ингилабындан 1929-чу илә гәдәрки јарадычылығыны шаир өзү ики мәрһәләјә ајырмағы зәрури һесаб едирди: Биринчи мәрһәлә: 20-чи илдән 24-чү иләдәк; Икинчи мәрһәлә: 24-чү илдән 29-чу иләдәк. Тамамилә бәдхаһ мөвгедән јазылмыш мәгаләнин мүәллифләри бу тәснифаты доғру һесаб етмәјәрәк јазырлар: "Биз һеч инана билмәјирик ки, 1924-чү ил "Бәјаннамә"синдән сонра Чавад бирдән-бирә дәјишмишдир".

Шаирин өз јарадычылығы илә әлагәдар апардығы бу тәснифат һәгигәтдә нәји ифадә едирди, јарадычылығындакы һансы кејфијјәт дәјишикликләринә әсасланырды? 1924-чү илдә вердији "Бәјаннамә" һансы маһијјәтдә иди вә шаирин бәдии јарадычылығы илә бағлылығы нәдә иди?

Бу "Бәјаннамә"нин мәтни әлимиздә олмаса да, Ә.Чавадын 1929-чу илдә "Коммунист" гәзетиндә вердији "Изаһ" (1929-чу ил 19 нојабр) 24-чү ил "Бәјаннамә"синин мәзмунуна мүәјјән ајдынлыг кәтирир; "...1924-чү илдә вердијим деклорасијондан бәри онларла (мүсаватчыларла - Т.С.) һеч бир әлагәм олмамышдыр... Лакин нә "Көј көл"дә, нә дә мәтбуатда чыхан башга јазыларымда билхассә 1924-чү илдән сонра һеч бир сијаси мәгсәд тутдуғум јохдур".

Мәсәлә ајдындыр. Шаирин 1924-чү илдә вердији бу "Деклорасијон-Бәјаннамә" сијаси мәзмунлу олмуш, о, Мүсават партијасы илә һеч бир әлагә сахламајачағыны, ше'рләриндә дә бу партијаја мәхсус идејалары ифадә етмәјәчәјини бәјан етмишдир.

1924-чү илдән сонра әсәрләриндә "һеч бир сијаси мәгсәд тутмадығыны" бәјан етмәклә, һәм дә шаир 1920-1924-чү илләр арасында бу мәгсәди әсас көтүрдүјүнү - јә'ни ше'рләриндә сијаси фикирләр әкс етдирдијини дә ифадә етмишдир.

1924-чү илдән сонракы јарадычылығы көстәрир ки, бир мүддәт шаир ону мараглaндыран, үрәјиндән кәлән, сәнәт вә һәјат амалына ујғун мәсәләләрдән јох, мүһитин тәләб етдији мөвзуларда јазмаға чалышыр. "Сәнәт гәһрәманларына" (1924), "Ишчи" (1927) ше'рләри бу мәгсәдлә гәләмә алынмышдыр. Мараглы бурасыдыр ки, Ә.Чавад "Сәнәт гәһрәманларына" ше'ринин әввәлиндә јени гурулушу тәрәннүм етмәјә мәчбур едилдијинә чох усталыгла ишарә вурур:

Демишләрди мәнә: "Сән дә бир шеј јаз
Бу фәнн ордусунун нәфәрләринә.
Өз јашындан бөјүк иш көрәнләрин
Бир афәрин сөјлә һүнәрләринә".[1]

Бу тә'кидләрин мә'насы ајдын иди. Ә.Чавад "социализм ордусунун нәфәрләри"ни тәрәннүм етмәли, болшевик дәмирчинин социализм гуручулуғу уғрунда мүбаризәсини алгышламалы иди. Һәтта чох чидди тәзјигләр гаршысында белә Ә.Чавадын сәнәт идеалына сәдагәти ајдын көрүнүр. О, дәмирчинин алнындакы тәри јүксәк гијмәтләндирир, бу зәһмәтин һәр чүр тә'рифдән јүксәкдә дурдуғуну көстәрир:

Мәнчә һәр јазыдан даһа парлагдыр,
Кичик дәмирчинин алнындакы тәр.[2]

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, 1992, сәһ.230.
[2] Јенә орада.

Ә.Чавадын сәнәткарлығы орасындадыр ки, о, дәмирчи әмәјинин гијмәтини, пролетар тәнгидчиләринин арзусуна рәғмән, социализмин тәнтәнәсинә хидмәтдә јох, вәтәнә, милләтә вә бәшәријјәтә хидмәтдә көрүр.

Чалыш јурдун үчүн өзүнү көстәр

вә јахуд

Чалыш гуллуг елә бәшәријјәтә[1]

мүрачиәтләри шаирин "чекист руһлу тәнгидчиләр"дән (М.Ә.Рәсулзадә) чәкинмәјәрәк өз милли вә бәшәри идеалларына сәдагәтиндән хәбәр верир.

"Сәнәт гәһрәманларына" вә "Ишчи" ше'рләри көстәрир ки, социалист һәјат тәрзинин тәрәннүмү Ә.Чавадын бу илләрдәки ше'рләриндә јалныз заһири фон тәшкил едир, әсл маһијјәт тамамилә башгадыр. "Ишчи" ше'риндә "дәмир голлу", "даш дурушлу" ишчинин тәрәннүмү социализмин тәнтәнәси һаггында јалныз заһири еффект јарадыр. Сон бәнддә шаир

Бәшәр дәрдләринин дәрманы бирдир,
Доғру бир јол анчаг кәләчәкдәдир[2] -

дејир.

Илк дәфә "Маариф вә мәдәнијјәт" журналында чап олунмасындан да ајдын көрүнүр ки, пролетар тәнгиди "кәләчәкдәдир" сөзүнүн мәзмуну "социализмдәдир" кими баша дүшмүшдүр. Әкс тәг-

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, 1992, сәһ.230.
[2] Јенә орада.

дирдә бу ше'р пролетар мәтбуатында өзүнә јер тапа билмәзди. Лакин ше'рин сәккиз бәндинин алтысы Биринчи Дүнја мүһарибәси заманы халгларын дүчар олдуғу ачыначаглы вәзијјәтин тәсвиринә һәср олунмушдур. Шаир јалныз бундан сонра үзүнү күләчәјә тутараг бир үмид ишығы ахтарыр вә бу ишығын күләчәкдән парлајачағы үмидиндәдир.

Әсл маһијјәтә варанда Ә.Чавадын бу ше'рдә дә социализм идеалына јох, милли вә бәшәри дујғулара, идеаллара сәдагәти ајдын көрүнүр. Белә бир һәгигәт һаггында дүшүнмәк лазым кәлир ки, пролетар тәнгиди нә гәдәр амансыз тәзјигләр көстәрсә дә, 20-чи илләрин сонларына доғру да шаирин мүбаризә руһуну гыра билмәмиш, ону өз әгидә вә идеалындан дөндәрә билмәмишдир. Әкәр белә олмасајды, 1924-чү илдә вердији "Бәјаннамә"дән чәми бир ил сонра "Көј көл" ше'ри мејдана чыха билмәзди. Лакин "Көј көл" јазылды, мәтбуатда чап олунду вә пролетар тәнгиди бу ше'рә чох кәскин сијаси дон кејдирди. М.Ә.Рәсулзадә "Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты" мәгаләсиндә бу мәсәләјә мүнасибәтини белә билдирирди: "Чекист руһлу совет тәнгидчиләри, "Бир сөзүн вармыдыр әсән јелләрә, Сифариш етмәјә узаг елләрә" бејтиндә экс-ингилабчы бир рәмз көрүрләр. Чавад онларын мүһакимәсинчә, "ингилаб тәрәфиндән узаг елләрә сәпәләнмиш мүсаватчы милләтчиләрә" ишарә етмәк истәјирмиш" [1]. Мә'лумдур ки, бу ше'рә көрә Ә.Чавад һәбс олунур, лакин тутарлы дәлилләр олмадығы үчүн бир мүддәт сонра јенидән азад едилир. Белә бир суал чох мараглыдыр: "Көј көл" ше'ринин әтрафында гопан мүбаһисәләрин

[1] М.Ә.Рәсулзадә.Әсримизин Сәјавушу. Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты. Чағдаш Азәрбајчан тарихи. Бакы, Кәнчлик, 1991. Сәһ.69.

маһијјәтиндә нә дурурду? Пролетар тәнгиди бу ше'рә нә үчүн чох кәскин мәнфи реаксија верирди?

Пролетар тәнгиди онун өз идеологунун тә'биринчә демиш олсаг, шаири пролетар ишинин бир "тәкәрчији вә винтчији" һесаб етдијинә көрә, әлинә гәләм көтүрән һәр ким олса пролетар ишинин тәрәннүмчүсү олмалы иди. "Көј көл"дә Ә.Чавад болшевикләрин "һагг" ишини, социализм гуручулуғу уғрундакы мүбаризәсини јох, чанындан артыг севдији вәтәнин бир парчасы олан Көј көлү - онун һесаба кәлмәз көзәлликләрини тәрәннүм етмишди:

Кәсин ејши-нүши, кәләнләр сусун,
Думандан јорғаны, дөшәји јосун.
Бир јорғун пәри вар, бир аз ујусун,
Ујусун дағларын маралы Көј көл.[1]

Ә.Чавад мәһз бу мөвзуда јаздығы үчүн, өз дахили дүнјасынын, шаир илһамынын сөвг етдији бир мөвзуда јаздығы үчүн һәбс едилдијини чох јахшы баша дүшүр:

Борана дүшдүм,
Јүз гана дүшдүм,
Адыны чәкдим,
Зиндана дүшдүм.

Лакин шаирин бөјүклүјү бурасындадыр ки, бунун үчүн о, зәррә гәдәр дә олса пешманчылыг һисси кечирмир, әксинә, Көј көлү вәсф етмәјән бир дил, Көј көллә чырпынмајан бир көнүл, Көј көлдән јазмајан бир әл Ә.Чавада лазым дејилдир:

Ассынлар мәни
Кәссинләр мәни,

[1] .Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, с.231.

Гоj түрмәләрә
Бассынлар мәни.

Нејнирәм көнлү?
Нејнирәм дили?
Сәндән јазмасам,
Нејнирәм әли?!

Бу е'тирафдакы "Көj көл" анлајышынын мәзмуну олдугча кенишдир. "Көj көл" ифадәси бурада шаирин илһамынын, дуjғу вә дүшүнчәсинин, әгидәсинин она тәлгин етдији мөвзулар мә'насында баша дүшүлмәлидир. Һәбсханада икән јазылан бу бир нечә бәнд әслиндә Ә.Чавадын 1924-чү илдәки "Бәjаннамә"синә тамамилә мүхалиф олан бир сәнәт мәрамнамәси, манифести кими гәбул едилмәлидир. Шаир демәк истәјирди ки, ону һәбсхана күнчүнә атмаг, һәр чүр әзаб вермәк, һәтта мәһв етмәк олар, лакин сәнәт мәрамындан, өз дуjғу вә дүшүнчәләрини ифадә етмәк истәјиндән дөндәрмәк олмаз.

"Көj көл"лә бағлы Ә.Чавада гаршы едилән һүчумларын бир әсас сәбәби дә ше'рин сон дәрәчә јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси кими меjдана чыхмасы иди. Jә'ни бу ше'рдә Көj көлүн мисилсиз көзәллији вә бу көзәллијин инсан гәлбиндә јаратдығы дуjғулар уғурлу поетик ифадәсини тапмышды. О заманкы Азәрбајчан пролетарларынын идеологларындан бири С.Ағамалыоғлунун бу ше'ри илк дәфә охујан заман "Ким дејир ки, Азәрбајчанын Пушкини јохдур"-демәси дә гәтијјән тәсадүфи сајыла билмәз. О заман Ә.Чавадла, әсасән, мүхалиф мөвгедә дуран С.Вурғунун бу ше'рә гаршылыг олараг "Көj көл" ше'ри јазмасы , лакин сонралар өзүнүн ше'рилә мүгајисәдә Ә.Чавадын әсәринин әсл поезија нүмунәси олмасыны е'тираф етмәси дә Ә.Чавадын "Көjкөл"үнүн јүксәк сәнәткарлыг гүдрәтиндән хәбәр верирди. М.Вәкиловун хатирәләриндән мә'лум олдуғу кими, С.Вурғун бу ше'ри өз "комсомолчулуғуна салыб" јазмышды. Jә'ни әсас мәгсәд Ә.Чавады вә онун ше'рини нәзәрдән салмаг олмушдуса, М.Мүшвигин, чох-чох сонралар исә Түркијәдә јашајан азәрбајчанлы мүһачир шаир Алазан Бајчанын бу мөвзуда јаздыглары ше'рләр Вәтәнин солмаз бир парчасы олан Көj көллә бағлы Ә.Чавадын поетик сөзүнүн сеһринә дүшүб тә'сирләнмәләри илә бағлы иди. Ә.Чавадын "Көj көл"үнә гаршы һүчумлары Алазан Бајчан тәкчә шаирә јох, ана тәбиәтә, әсрарәнкиз көзәллији илә үрәкләри охшајан Көj көлүн өзүнә һүчум кими мә'наландырмагда тамамилә һаглы көрүнүр:

Вурғун бојун әjди јадлар дејәнә,
Ағылы ох атды, дәjди синәнә!
Jараландын, сусдун, дилләндин јенә,
Jашасын азадлыг, сән јаша Көj көл! [1]

Көj көлүн көзәллији мисилсиздир, ахыра гәдәр тәсвир едилмәси гејри-мүмкүн олан бир көзәлликдир. Дөрд бир тәрәфдән башы көjләрә бүлләнд олан сых мешә илә әһатә олунмуш дәрин дәрәнин дибиндәки көз јашы кими думдуру, мави сулу көлүн јаратдығы тәбии мәнзәрә һәр бир инсаны вәчдә кәтирмәјә, бу тәбиилик, сафлыг вә көзәллик гаршысында онун гәлбини мин бир дуjғу илә чырпындырмаға гадирдир. Лакин бу гејри-ади мәнзәрәнин үрәкдә јаратдығы дуjғулары һәр инсан тәсвир етмәјә гадир дејил. Бу көзәллијин инсан гәлбиндә јаранан әкс-сәдасыны, ојатдығы һисс вә һәјәчанлары ифадә етмәк үчүн е'чазкар бир гәләм саһиби олмаг лазымдыр. "Көj көл" ше'риндә исте'дадлы гәләм саһибинин одлу бир үрәклә Көj

---

[1] Ә.Саләддин. Әһмәд Чавад. Бакы, Кәнчлик, 1992, сәһ.319.

көлүн тәбии мәнзәрәсини нечә чанлы, чазибәдар вә һәгигәтә ујғун шәкилдә ифадә етмәси һејран едичидир:

Думанлы дағларын јашыл гојнунда,
Булмуш көзәлликдә камалы Көј көл!
Јашыл кәрдәнбәнди көзәл бојнунда,
Әкс етмиш дағларын чамалы Көј көл! [1]

Кечәләр Көј көлүн суларында бәрг вуран ај вә улдузларын јаратдығы сон дәрәчә тәбии мәнзәрә бу ше'рдә тәсвир објектинин көзәллијини чанландырмаг үчүн уғурлу бәдии тапынтыдыр:

Сәнин көзәллијин кәлмәз ки, саја,
Гојнунда јер вардыр јылдыза, аја.
Олдун сән онлара меһрибан даја,
Фәләк бусатыны гуралы, Көј көл! [2]

Бу ше'рдә Ә.Чавадын тәсвир етдији "ај" вә "улдуз" јухарыда гејд едилдији кими уғурлу бәдии детал иди, јохса сијаси рәмз - ишарә? "Көј көл" ше'рилә бағлы Ә.Чавада верилән иттиһамлардан бириндә "ај-улдуз"ун символик характер дашымасы вә АДР-ин бајрағындакы "ај-улдуз"а ишарә кими дүшүнүлдүјү ирәли сүрүлүрдү. Бу иттиһам мүәјјән һәгигәти ифадә едирди. Көј көл мүстәгил Азәрбајчанын көзәллик - мөвчудлуг символу кими алындыгда онун өз гојнунда "ај-улдуз"а јер вермәси тамамилә мәнтиги иди. Лакин бу мәнтиг уғурлу бәдии деталын милли дујғулу һәр бир инсанын бејниндә јарада биләчәји ассосиатив бир мөвчудијјәт

---

[1] Әһмәд Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд.сәһ.230.

[2] Јенә орада. сәһ.231.

иди. Бу ассосиативлији сон бәнддәки даһа ачыг характерли рәмзләр бир даһа гүввәтләндирир:

Бир сөзүн вармыдыр әсән јелләрә,
Сифариш етмәјә узаг елләрә. [1]

Мәһз һәмин рәмзләрин доғурдуғу ассосиасија иди ки, о заман пролетар мөвгеји нүмајиш етдирән һәмкарларынын чох чидди нараһатлығына сәбәб олмушду. С.Вурғун јухарыда һаггында данышдығымыз ше'риндә үзүнү Ә.Чавада тутараг мәһз бу нараһатчылыг һисси илә ашағыдакы мисралары гәләмә алмышды:

Гучағында бир вахт бәсләди сизи,
Көрмәди сизләри вәфалы Көј көл.
Нишан вермә она ајы, улдузу,
Артыг унутмуш о хәјалы Көј көл! [2]

"Көј көл"лә бағлы өзүнүн јаздығы "Көј көл"дә С.Вурғунун сон дәрәчә һагсыз бир мөвге тутдуғу ачыг-ашкар көрүнүр. Бу мәсәләнин бир тәрәфидир вә сәбәби дә мүәјјән мә'нада ајдындыр. Ә.Чавадла бағлы стенографик материаллар да ајдын көстәрир ки, 20-чи илләрин сонларына доғру шаирә дөвләт сәвијјәсиндә күчлү тәзјигләр едилирди. Бу тәзјигләрин бир чоху да онун һәмкарларынын әли илә едилирди. С.Вурғун да бу кампанијадан кәнарда галмамышды.

Лакин мәсәләнин башга бир тәрәфи даһа чох мараг доғурур. С.Вурғун бу кампанијада һансы психоложи руһда иштирак едирди? Нечә дејәрләр,

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, Бакы, 1992, с.231.

[2] С.Вурғун. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. I чилд, Бакы, 1966. с.193.

С.Рүстәм кимиң һүҹум характерли, јохса өзүнүмүдафиә сәпкисиндә?

1936-1937-ҹи илләрдә Азәрбајҹан Шура Јазычыларынын пленумларында Ә.Ҹавада иттиһамларла бағлы стенографик материаллардан да ајдын көрүнүр ки, С.Вурғун Ә.Ҹавада гаршы мүнасибәтиндә кәскин мөвгедә дајанмамаға чалышмыш, белә бир мөвгедә дурмаг мәҹбуријјәтиндә галанда да бунун үчүн ҹидди психоложи кәркинлик ичәрисиндә олмушдур. Әсл һәгигәт бунда иди ки, о дөврүн С.Вурғунун өзүнә ҹидди мә'нәви зәрбә вурмадығыны дүшүнмәк садәлөвһлүк оларды. Истедадлы бир сәнәткар кими о да ҹидди тәзјигләр гаршысында иди. М.Мүшвигә үнванладығы "Шаирин сәси" ше'риндә биз онун бир чох үрәкдән кәлән е'тирафларыны ешидирик: Ајдын олур ки, шаир сон дәрәҹә нараһатдыр, дахилиндә санки бир дәниз далғаланыр, көнлүндә һирсли фыртыналар, гасырғалар вар. Нә үчүн? Чүнки о көнлү дејәни јаза билмир, варлығындан узаглашмаг мәҹбуријјәтиндәдир, дәстәдән кери галмамаг үчүн Ленинин китабларыны охујур:

Ичим далғаланыр санки бир дәниз,
Мән бу далғаларла гуҹаглашырам.
Нәләр дүшүнүрәм, дуја билсәниз,
Санки варлығымдан узаглашырам.
Бүтүн арзуларым күлүр јарына,
Хәјалдан илһамлар алмамаг үчүн.
Бахырам Ленинин китабларына,
Дәстәдән керидә галмамаг үчүн. [1]

Бу ачыг вә сәмими е'тираф бир даһа сүбут едир ки, С.Вурғунун "Көј көл"ү, онун Ә.Ҹавада кәскин

[1] С.Вурғун. Сечилмиш әсәрләри. Икиҹилддә, I ҹилд, Бакы, Азәрнәшр, 1966, с.23.

мүнасибәти, М.Вәкиловун гејд етдији кими, тәкҹә "комсомолчу" характериндән јаранмамышды, бурада мөвҹуд иҹтимаи-сијаси мүһитин кәскин тә'сири әсас амилләрдән бири иди. С.Вурғунун Ә.Ҹавада вә ејни заманда репрессија олунмуш дикәр сәнәткарлара мүнасибәти, онларын јарадыҹылыг әлагәләри мәсәләсиндә ачылмалы, өјрәнилмәли чох мәгамлар олдуғу кими, онун өзүнүн мә'нәви репрессијасы да ҹидди арашдырма мөвзусудур.

Ә.Ҹавадын 20-ҹи илләр јарадыҹылығынын зирвәсиндә, һеч шүбһәсиз ки, "Сәсли гыз" (1928-1929) поемасы дурур, Поема олдугҹа зәнкин идеја-бәдии кејфијјәтләрилә јанашы, кәскин иҹтимаи-сијаси мәзмуну илә дә ҹидди мараг доғурур. Әсәр көзәл сәсә, инҹә нәфәсә, зәриф бир үрәјә малик истедадлы бир гызын гәлбләрдә јаратдығы сонсуз дујғуларын тәрәннүмү илә башлајыр. Шаир бу сәси аллаһын инсанлара бәхш етдији илаһи бир не'мәт кими гијмәтләндирир, инсан руһунун, мә'нәвијјатынын, дүшүнҹәсинин уҹалмасында көзәл сәсин-охуманын бөјүк гүдрәтә малик олмасындан сөз ачыр:

Гыз, бу күскүн көнлүмү
Бирҹә сәнсән күлдүрән.
Сәнсән мәни дирилдән
Сәнсән мәни өлдүрән.
Мәфтунам мән сәсинин
Бүллури ахышына,
Мәфтунам көзләринин
Атәшин бахышына. [1]

Ә.Ҹавад мүасири олан гызын сәсиндәки мәлаһәти, инсаны өлдүрүб-дирилдән тә'сирлилији гәләминин бүтүн күҹү илә васф едәндән сонра чох усталыгла әсәрин мәзмунуна сијаси бир истигамәт

[1] Ә.Ҹавад. Сечилмиш әсәрләри. I ҹилд, сәһ.83.

верир. Сән демә, шаирин бу көзәл сәсә вурғунлуғунун маһијјәтиндә чох чидди мәтләб дурур. Шаирин Сәсли гыза мүрачиәтлә дедији:

Бир чох көзәл гызларын
Бүллур кими сәсләри
Азмы хилас ејләди
Өлүмдән бикәсләри [1] -

мисралары ајдын көстәрир ки, онун мәгсәди һеч дә инчә бир сәсин тәрәннүмүндән ибарәт дејил. Әксинә, көзәл гызын сәсинә вурғунлуг вә бу сәсин мәдһи әсас мәсәләјә кечид үчүн бир фон тәшкил едир. Динләдији бу көзәл сәс Ә.Чавадын јаддаш китабыны ачыр, она тарихин гәдим гатларында Сәсли гыз кими мәлаһәтли бир сәсә малик Саранын вә онун доғма јурдунун башына кәлән фачиәләри хатырладыр. Хатырланан бу һекајә поеманын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Бу һекајә исә чох ибрәтамиздир, шаирин јашадығы мүһитлә, үзләшдији ичтимаи-сијаси дурумла јахындан сәсләшир. Шаир ичиндә јашадығы сијаси мүһитин маһијјәтини ачмаг үчүн тарихләрдә охудуғу бу һекајәни Сәсли гыза дынышыр:

Охудум тарихләрдә:
Ган ичән бир һөкмдар
Бир өлкәни амансыз
Ејләмишди тари-мар.[2]

Һекајәдә көстәрилир ки, ганичән бир һөкмдар алты ајдан чох давам едән бир мүһасирәдән сонра башга бир өлкәнин торпагларыны зәбт етмиш, әһа-

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд, сәһ.84.
[2] Јенә орада.

лисини гырыб, ханиманларыны харабазара чевирмишди:

Ишләнмәмиш галмады,
Бир чинајәт, бир күнаһ.
Әзмишди инсанлығы
Ордусујла падишаһ.[1]

Әслиндә бурда гәрибә бир чәһәт јохдур. Тарихдә белә фактлар сајсыз-һесабсыздыр. Галиб һөкмдарын мәғлуб өлкәни талан етмәси тәәччүблү дејил. Лакин Ә.Чавадын тәсвирләриндә дикәр чәһәтләр мараг доғурур. Галиб шаһ әһалијә јас тутмағы гадаған едир, һамы күлмәли, севинмәли иди, һеч ким јас тутуб өз дәрдиндән данышa билмәзди:

Јујулду диварлара
Сычрамыш ган ләкәси.
Вај сәси сусдурулду,
Әмр едилди тој сәси.
Һаггы јохду кимсәнин
Сөз дејиб, дәрд ачмаја...[2]

Чох кечмир ки, гојулмуш гадағалар, апарылан тәблиғат өз нәтичәсини көстәрир. Санки һеч бу мүсибәтләр олмамышды, санки Вәтән торпағы бир гәдәр әввәл харабазара чеврилмәмишди. Шаир дәрин бир дәһшәт ичәрисиндә јазыр:

Дүнәнки матәм һаны?
Доғрудан чыхды јасдан.
Дүшмән шаһын кәлиши
Гануни бајрам олду.

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ.84.

[2] Јенә орада, сәһ.85.

Бир чох дәрдли үрәкләр
Ганлы севинҹлә долду.

XI синиф үчүн "Әдәбијјат" дәрслијиндә јазылыр: "Бурада залымлығы өзүнә пешә етмиш хаган, она јалтагланан сарај адамлары, бә'зи дин хадимләри, тәҹавүзә мә'руз галмыш халгын нүмасәләр дә, шаирин илһамынын әсас ишығы Саранын үстүнә јөнәлдилмишдир. Прологдан башламыш епилога гәдәр күтләви гырғын сәһнәләрини вә онларла тәзад тәшкил едән тәбиәт мәнзәрәләрини чыхмаг шәрти-лә, поемада әсас јер тутан Сара бүтүн һадисәләрин мәркәзиндә дурур. Јаделли ишғалчыларын залымлығы, хаганын шәхсијјәтинә пәрәстиш, сарајда баш верән бә'зи һадисәләр мәһз Саранын гәһрәманлығынын һәгигәтән дә фөвгәл'адә бир һәрәкәт олмасыны әсасландырмаг үчүн фон сәҹијјәси дашыјыр. Бу үсул јахшы дүшүнүлдүјү вә әсәрин композисијасында мүвафиг јерини тапдығы үчүн сәмәрәлидир".[1]

Дәрсликдә "Сәсли гыз" поемасынын тәһлилә ҹәлб едилмәси разылыг доғурур. Лакин јухарыдакы мүлаһизәләрлә там разылашмаг чәтиндир. Дәрсликдәки тәһлилләрдә "Сәсли гыз" поемасынын әсас идејасы Саранын гәһрәманлығы илә бағланыр вә бүтүн дикәр һадисәләр бу гәһрәманлығын маһијјәтини ачмаг үчүн бир фон һесаб едилир. Әлбәттә, әсәрдә мүәллиф әсас мәгсәдини јүксәк бәдии сәвијјәдә ифадә етмәк үчүн мүәјјән һадисәләрин тәсвириндән бир фон кими истифадә етмишдир. Лакин, "Сәсли гыз"да фон тәшкил едән тәсвирләр Саранын гәһрәманлығынын даһа габарыг көстәрилмәси наминә едилмәмишдир. Поеманын әввәлиндә мүәллиф өз мүасири олан бир гыздан данышыр, онун

[1] Б.Нәбијев, Ш.Салманов. Әдәбијјат (XI синиф үчүн дәрслик), Бакы, Маариф, 1996, сәһ.88.

сәсинин көзәллијини мәдһ едир. Мәһз бу һадисә кәләҹәк тәсвирләр үчүн - мүәллифи даһа чох марагландыран һадисәләрин бәдии ифадәси үчүн бир васитәјә чеврилир. Дикәр бир тәрәфдән дәрсликдәки тәһлилләрдә Сәсли гызла Сара ејниләшдирилдији үчүн белә һесаб едилир ки, "прологдан башламыш епилога гәдәр" Сара бүтүн һадисәләрин мәркәзиндә дурур. Һалбуки әсәрин әввәлиндә тәдгигатчынын "пролог" һесаб етдији һиссәдә тәсвир олунан Сәсли гыз Сара дејилдир. О, шаирин мүасиридир. Мәһз онун көзәл вә тә'сирли сәслә охумалары шаирин јаддаш китабыны чөзәләмәсинә вә ибрәтли бир һекајә данышмасына сәбәб олур. Сара исә мүәллифин Сәсли гыза данышдығы һәмин һекајәнин тәсвир објектләриндән - гәһрәманларындан биридир. Һәм дә дәрсликдә гејд едилдији кими һеч дә "поемада әсас јер тутан... һадисәләрин мәркәзиндә дуран" бир образ дејилдир. Биринҹиси, она көрә ки, мүәллифин тарихдән данышдығы бу һекајәдә Сара образы апарыҹы јер тутмур. Мүәллифин мәгсәди тамамилә башгадыр. Јухарыда гејд едилдији кими, тарихдән данышылан һекајәнин әсас мәзмунуну залым һөкмдарын бир өлкәни әсарәт алтына алмасы тәшкил едир. Бу мәзмунда 20-ҹи илләрин сијаси һадисәләринә үстүөртүлү, лакин гәти ишарәләр вардыр. Әслиндә тәсвир едилән һадисәләрдә 1920-ҹи илдә Азәрбајҹан Милли Демократик Республикасынын деврилмәси, XI Гызыл Ордунун төрәтдији вәһшиликләр нәзәрдә тутулур. Мүәллиф гәсдән һадисәләрин баш вермә тарихини әввәлки дөврләрә аид едир. Лакин тәсвир едилән һадисәләрлә 20-ҹи илләрдә Азәрбајҹанда баш верән һадисәләри мүгајисә етдикдә охшарлыглар ашкар көрүнүр. XI Гызыл Орду Азәрбајҹана дахил олан заман төкүлән ганларын аз бир заман ичәрисиндә өрт-басдыр едилмәси, әсл һәгигәтдә, Азәрбајҹанын Совет Русијасынын мүстәмләкәсинә чврилдији һал-

да, азад Совет Республикаларындан бири кими гәләмә верилмәси һекајәдәки ганичән һөкмдарын зәбт етдији өлкәдә јеритдији сијасәтлә там үст-үстә дүшүр. Зәбт олунмуш өлкәнин халгы мәғлубијјәтини бајрам етмәјә мәҹбур едилдији кими, мүстәгил дөвләти деврилән Азәрбајҹан халгы Совет һөкумәтинин ону хошбәхт бир кәләҹәјә говушдураҹағына инанмаға мәҹбур едилди. 1918-ҹи илин 28 мајында истиглалијјәт бајрағы галдырыб 23 ај бу бајрағы башы үзәриндә далғаландыран Азәрбајҹан халгы өз мүстәгил дөвләтинин деврилдији күнү - 1920-ҹи ил 28 апрел күнүнү гануни бајрам етмәк мәҹбуријјәтиндә галды. Ә.Ҹавад һәмин һекајәдә:

Дүшмән шаһын кәлиши
Гануни бајрам олду.
Бир чох дәрдли үрәкләр[1]
Ганлы севинҹлә долду. -

дејәркән онун мәһз Азәрбајҹан һаггында јухарыда гејд етдијимиз фаҹиәли һаллара ишарә етдији ачыг-ашкар дујулмурму? Бу һәгигәтин сүбута еһтијаҹы вармы?

Ә.Ҹавадын нәгл етдији һекајәдә өз мәғлуб талеји илә барышан халга гаршы ҹидди мәзәммәт һисси һакимдир. Бүтүн мә'нәвијјаты, дујғулары, һиссијаты, ајаг гојдуғу вәтән торпағы тапданан, тарумар едилән, намусу, милли ләјагәти ајаглар алтына атылан бир халгын өз мәғлуб талеји илә барышмаға, мүбаризәни дајандырмаға, гисас, интигам һисси илә алышыб јанмамаға һаггы јохдур.

Ә.Ҹавад бу торпағын өвладларынын - варлыларын, јохсулларын, о ҹүмләдән таҹирләрин, дин хадимләринин, өлкәнин баш биләнләринин мәғлубијјәтлә- тарихи бир биабырчылыгла барышмасыны

[1] Ә.Ҹавад. Сечилмиш әсәрләри. I ҹилд. сәһ.87.

халг, милләт үчүн силинмәз бир ләкә һесаб едир. Ҹаны алынан, ганы төкүлән, парча-парча едилән, гызлары ат дөшү апарылан, кәлинләри һәрраҹа чыхарылан бир халгын әсарәт бојундуруғу алтында сәссиз-сәмирсиз јашамасы илә, өз аҹы талеји илә барышмыш кими көрүнмәсилә Ә.Ҹавад һеч ҹүр барыша билмир, һејрәт долу тәәссүф онун варлығыны чулғалајыр:

Беләҹә әски парча
Бир чыртмајла атылды,
Бүтүн бу өлкә халгы
Чох уҹузҹа сатылды.

Һекајәдәки епик тәсвирләр әсарәт бојундуруғу алтына кирмиш халгын аҹы талејинин кениш тәфсилатыны верир. Лакин бүтөвлүкдә әсәрә мүбаризә әһвали - руһијјәси һакимдир. Чүнки Ә.Ҹавад милли варлығы тапданмыш халга мүбаризә әзми ашыламаға, кәләликдә хошбәхтлијин олмадығыны сүбута чалышыр. Һекајәнин сонуна доғру шаирин тапындығы һәгигәтләр керчәклијә чеврилир. Мәғлуб етдији өлкәнин гадын вә гызларынын намусу илә ојнајан ганичән хаганы Сара адлы һәм көзәл сәсә малик, һәм дә вәтәнинә, халгына вурғун бир гыз гәтлә јетирир. Азадлығыны итирмиш халгын талејиндә Саранын - сараларын мејдана кәлмәси мүәллиф арзусунун тәҹәссүмүдүр. Мүәллиф демәк истәјир ки, халг, милләт һеч вахт вә һеч вәҹһлә өз азадлығынын әбәди итирилмәси илә барыша билмәз. Бу итки олса-олса мүвәггәтидир. Бу күн дејилсә дә, сабаһ вәтәнин азадлыгсевәр оғул вә гызлары - Саралар мүбаризә мејданына атылыб итирилмиш азадлыг һагларыны кери алаҹаглар.

Һекајәдә Саранын гәһрәманлығынын ардынҹа бүтүн халгын ајаға галхараг дүшмәнлә өлүм-дирим савашына кирмәси вә мүбаризәдән галиб чыхараг өз

мүстәгиллијини јенидән әлдә етмәси дә бу һәгигәтин бәдии тәчәссүмүдүр. Тарихин ибрәтли һекајәсинин сонлуғуну шаир мүасири Сәсли гыза белә чатдырыр:

Аз чәкмәдән ган илә
Јујулду ијрәнч ләкә.
Көзәл гыз, һәмин өлкә
Дустагдан азад олду.
Сара ады халг үчүн
Ән севимли ад олду .[1]

"Сәсли гыз" поемасындакы Сәсли гыз 20-чи илләрдә азадлығыны әлдән вермиш Азәрбајчан өвладларынын үмумиләшдирилмиш образыдыр. Онун көзәл сәси, тә'сирли охумасы вәтәнинә, доғма торпағына мәһәббәтинин ифадәсидир. Лакин шаирә көрә бу аздыр. Истиглалијјәтини итирмиш вәтәнә мүнасибәтдә тарихин ибрәтли һекајәсиндән дәрс алмаг вахтыдыр. Истиглалијјәтин итирилмәси илә һеч чүр барышмаг олмаз. Сәсли гызын гаршысында Саранын јүксәлдији учалыға јүксәлмәк тәләби гојулур. Азадлығыны итирмиш Азәрбајчан халгына өз барышмазлығыны, мүбаризә әһвали-руһијјәсини сахламасы вә истиглал уғрунда саваша кирмәси зәрурәти ашыланыр.

Тарихдән кәтирилән һекајәтдә Саранын охудуғу "Шәрги"нин бүтүн мәзмуну, руһу да бу әсәрдә сөһбәтин башдан-баша Азәрбајчан халгынын тарихи талејиндән кетдијини сүбут едир. Бу "Шәрги" башдан-баша символикдир. Бурада талејинә кәч бахылан, бојнуна ганлы кәфән тахылан "бағлар" истиглалијјәти әлиндән алынмыш Вәтәни ифадә едир. Бу "бағ"ын алмасы, нары, һејвасы, күлү вахтындан әввәл солмуш, өрдәјини шаһмар чалмыш, газларынын бојну бүкүкдүр. Бу "бағ"а ашиг јар вүсала чатмамыш, өз мә'шугундан дојмамышдыр:

Мән ки, сәндән дојмамышам.
Гуш гонмаға гојмамышам.
Бир алманы сојмамышам,
Ким сәнә кәч бахды бағлар?!
Газларынын бојну бүкүк,
Өрдәјинә чан ағыр јүк.
Чалды шаһмар, тозлады түк,
Көр нә ганлар ахды, бағлар!..

Бурада мүстәгим мә'нада анлашылан бир сөз белә јохдур. 28 Апрел ингилабындан сонра мүстәгил Азәрбајчанын башына кәтирилән фачиәләрин символик ифадәсиндән кәнарда бу "Шәрги"ни баша дүшмәк гејри-мүмкүндүр.

"Шәрги"дә кәскин сијаси фикрин символик тәрздә ифадәси Ә.Чавад ше'ринин тәдгигатчыларындан А.Әлијеванын да диггәтини чәкмишдир. О јазыр: "Бирдән-бирә лап 30-чу илләрә јахын Әһмәд Чавад бир "Шәрги" јазыр, һәмин шәргидә сөзарасы мүнасибәтсиз-филансыз дејирди:

Дарғынам мән белә бахта,
Үрәјим ган лахта-лахта.
Бах ки, кимләр чыхды тахта,
Күсдү кимин бахты, бағлар?

"Мән ки, сәндән дојмамышдым" - дејәндә елә бил һаггында данышмаг белә јасаг олунмуш Азәрбајчан истиглалыны нәзәрдә тутурду" .[1]

---

[1] Ә.Чавад. Сечилмиш әсәрләри. I чилд. сәһ.99.

[1] А.Әлијева. Азәрбајчан истиглалынын тәрәннүмчүсү. Ә.Чавад. Һагг бағыран сәс. Бакы, 1991 (Өн сөз), сәһ.7.

"Сәсли гыз" поемасында мүәллифи нараһат едән мәсәләләрин символик әксини шаирин түрк тәдгигатчысы И.М.Јылдырым да гејд етмишдир: "Ше'рдәки гыз бир һүријјәт символудур. Олајларын кечмишдә олмуш киби көстәрилмәсинә шаирин јашадығы дөврүн басгысындан гуртара билмә душүнчәсинә бағлаја билириз. Ше'рдә анлатылан һадисәләрин о дөвр Азәрбајҹанындакы һадисәләрлә бир чох бәнзәрлики вардыр".[1]

Көрүндүјү кими, Ә.Чавадын 1929-чу илә гәдәрки јарадычылығы апрел ингилабындан габагкы мәзмуну, ингилаби мүбаризә вә азадлыг руһуну һифз едиб сахламыш, фәрг исә истиглал, азадлыг арзуларынын үстүөртүлү, символик ин'икасында мејдана чыхмышдыр.

МӘНБӘЛӘР:

1.Чавад Ә. Һагг бағыран сәс. Бакы, 1991. (Тәртиб вә өн сөз А.Әлијеванындыр).
2. Чавад Ә. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. I чилд. Бакы, 1992. (Тәртиб вә өн сөз Ә.Саләддининдир).
3. Чавад Ә. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. II чилд. Бакы. 1992. (Тәртиб едәни: Ә.Саләддин).
4. Азәрбајчан Демократик Республикасы (мәгаләләр топлусу). Бакы, 1992.
5. Азәрбајчан совет әдәбијјаты. Бакы, "Маариф", 1988.
6. Вурғун С. Сечилмиш әсәрләри. Ики чилддә. I чилд. Бакы, 1966.
7. Әһмәдов Б. Әһмәд Чавад һаггында охудугларым вә дүшүндүкләрим. "Әдәби тәнгид" журн.1992. N 1.

[1] И.М.Јылдырым. Салам түркүн бајрағына. Измир, 1992, с.55-56.

8.Јылдырым И.М. Салам түркүн бајрағына. Измир, 1992.
9. Мәммәдли Г. Әһмәд Чавады дүшүнәркән. "Азәрбајчан" журн. 1988, N:1.
10. Мустафајев Ә. Шаир өмрүнүн үч или. "Әдәбијјат" гәз. 13 март 1992-чи ил.
11. Мүасир Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. (Педагожи университет вә институтлар үчүн програм). Бакы, АДПУ нәшријјаты, 1994. (Тәртиб едәни проф. Һ.Гасымов).
12. Нәбијев Б., Салман Ш. Әдәбијјат (XI синиф үчүн дәрслик). Бакы, Маариф, 1996.
13. Рәсулзадә М.Ә. Әсримизин Сәјавушу. Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты. Чағдаш Азәрбајчан тарихи. Бакы. "Кәнчлик", 1991.
14. Саламоғлу Т. Истиглал јолунда өлүмә кедән шаир. "Вәтәндаш" гәз. 19 мај 1995-чи ил.
15. Саламоғлу Т. Әһмәд Чавадын јарадычылығы совет режиминин илк илләриндә. Дил мәсәләләринә даир тематик топлу. Бакы,АДПУ нәшр. 1997.
16 Саләддин Ә. Әһмәд Чавад. Бакы, "Кәнчлик", 1992.

ПРОЛЕТАР ПЛАТФОРМАСЫНДАН ИСТИГЛАЛ МҮЧАДИЛӘСИНӘ

(А. Илдырымын јарадычылығы)

Әдәбијјатымызын Азәрбајчанын һүдудларындан кәнарда тәшәккүл тапыб инкишаф етмәкдә олан голунун - Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјатынын охунмасы, өјрәнилмәси, тәдгиг едилмәсинин чох гыса бир тарихи вардыр: Сон онилик.

Мисли көрүнмәмиш бир тарихи әдаләтсизлик ортадан көтүрүлүб, дәмир пәрдәләр гырыланда Азәрбајчан халгы вәтәнин һүдудларындан кәнарда јашајан онларча сәнәткарын јурд, доғма торпаг һәсрәтли јарадычылығы илә таныш олмаг имканы газанды.

Азәрбајчан мүһачирәт әдәбијјатынын вәтәнә дөнүшүндә ән чох мә'нәви дәстәк алан, севилән, мәшһурлашан, өлмәзлик газанан нүмајәндәси А.Илдырым олду.

Азәрбајчан, мәним бахтсыз анам ој,
Нечә бир ил һәсрәтинлә јанам, ој? -

нидаларыны мүстәмләкә бојундуруғундан јеничә гопмуш Азәрбајчан халгы јараларына мәлһәм сајды, онун дәрди илә дәрдләнән шаирин бөјүклүјүнү дујду, гәбул етди. Үч рәнкли, ајпаралы бајрағы башы үстә далғаландырыб:

Һансы залым, о мәним голларымы бүкәчәк?
Һансы гүввәт, о мәни зәнчирләрә чәкәчәк? -

мисраларындакы јенилмәзликдән, инамдан күч, гүввәт алды, мүстәгиллик, милли азадлыг уғрунда мүбаризә јолуна кирди.

А.Илдырым олдугча чәтин, кешмәкешли бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, онун ичтимаи-сијаси бахымдан сон дәрәчә тәлатүмлү бир дөврдә сәнәт аләминә кәлмәси илә бағлыдыр.

1918-чи илдә Азәрбајчанда Милли Демократик Республика гуруланда А.Илдырымын он бир јашы вар иди. Демократик Чүмһуријјәтин фәалијјәт көстәрдији бу ики ил А.Илдырымын милли идеаллы, дүшүнчәли, вәтәнпәрвәр бир кәнч кими бөјүмәсинә мүнбит бир зәмин јаратмышды. Чох севдији, өзүнә устад һесаб етдији Һ.Чавид, Ә.Чавад кими сәнәткарларын јарадычылығы илә дәриндән танышлығы да өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәјә билмәзди.

Лакин 1920-чи илин апрелиндә Милли Демократик Республиканын зорла деврилмәси вә Азәрбајчанда совет режиминин бәргәрар едилмәси һәр шеји өз тәбии ахарындан чыхарды. Бу режимин ирәли сүрдүјү идеолокија милли дүшүнчә тәрзини јасаг етди, сахта совет бејнәлмиләлчилијини бејинләрә јеритмәјә башлады.

Әдәби гүввәләрдән бу идеолокијаны һәјата кечирмәк үчүн кәсәрли бир аләт кими истифадә едилмәјә башлады. А.Илдырым бәдии јарадычылыға белә сон дәрәчә мүрәккәб бир дөврдә кәлди. Шаир һаггында илк монографик тәдгигатын мүәллифи Б.Нәбијев јазыр:

"Доғма торпағыны сармыш вәһшәтләри көрә-көрә ингилабы, гырмызы бајрағы вәсф едән мүәллифләрдән фәргли олараг Алмас Илдырым илк ше'рләриндә бөјүк бәшәри мөвзулар ишләјән Һүсејн Чавидин ардынча, Азәрбајчаны, онун тәбиәтини, халгынын ачы талејини өзүнәмәхсус бир тәрздә әдәбиј-

јатымыза кәтирән Ә.Чавадын архасынча кедирди"[1]. Тамамилә доғру мулаһизәдир. Еіни заманда гејд етмәк лазым кәлир ки, бәдии јарадычылығындакы көврәк аддымлары совет режиминин илк илләринә тәсадүф едән бу кәнч, лакин чох исте'дадлы сәнәткар үчүн Һ.Чавид, Ә.Чавад јолуна чыхмаг бирдән бирә мүјәссәр олмамыш, чох чәтин сәнәт вә һәјат долабларындан кечәндән сонра мүмкүн олмушдур.

"Мајыс көзәлинә", "Нәриман", "Ачы күнләр", "Һиндли гызы", "Һиндистанда фыртына", "Гәрбә", "Парисә хитаб", "Сен чағлар", "Шәргә", "Ананын гызына", "Кичкинә", "Шәргин әсирләри", "Мүстәмләкә олмуш Шәргә", "Јарын", "Архимед вә мән", "Горкијә", "9 Јанвар", "Потјомкин" кими әсәрләри көстәрир ки, А.Илдырым јарадычылығынын илк мәрһәләсиндә кәнч пролетар шаири кими фәалијјәт көстәрмишдир. Чүнки һәмин ше'рләрин, истиснасыз олараг, һамысынын маһијјәтини 20-чи илләр үчүн һәдсиз дәрәчәдә сәчијјәви олан пролетар - коммунист тәблиғаты тәшкил едир. Коммунист идеолокијасына тамамилә ујғун шәкилдә бир милләтин өвладлары бу ше'рләрдә варлы вә јохсул - дејә ики тәбәгәјә ајрылыр вә икинчиләр биринчиләрә гаршы галдырылыр. Һеч бир фәрг гојулмадан варлылар халгын дүшмәни, түфејли тәбиәтли, истисмарчы вә буна көрә дә мәһв едилмәјә лајиг бир тәбәгә кими тәгдим едилир.

А.Илдырымын бу дөвр ше'рләриндә дүнјаја ики системин өлүм-дирим мүбаризәси мөвгејиндән бахылыр. Гәрб өлкәләри капитализмин дајағы вә символу кими мә'наландырылараг, вәһшилик, һәрчмәрчлик, ән чиркин рәзаләтләр очағы һесаб едилир. Капиталист Франсасынын пајтахты һаггында А.Илдырымын кәнч пролетар гәнаәти беләдир:

---

[1]. Б.Нәбијев. Дидәркин шаир. Бакы, "Сабаһ" нәшр. 1995, сәһ.63.

Орда ки, синәсиндә сүдәмәр дилсиз чочуг
Ач вә чылпаг аннәләр сокаклара атылар.
Орда ки, алтун - дејә кәнч гызлар гыврылараг,
Бир саатлыг зөвг үчүн кабакларда сатылар.[1]

Шәрг А.Илдырымын ше'рләриндә мүстәмләкә әсарәтинин ачылары алтында инләјән бир дүнјанын символудур. "Һиндли гызы", "Һиндистанда", "Шәргә", "Ананын гызына" вә б. ше'рләриндә Шәрг халгларынын, еләчә дә гадынларынын ағыр вә фачиәли талејиндән данышылыр. Бу әлбәттә, инди дә өз мүасирлијини сахлајан дәјәрли бир мөвзудур. Лакин истәр бу ше'рләриндә, истәрсә дә јухарыда һаггында данышдығымыз ше'рләриндә А.Илдырым ничат јолу көстәрмәкдә кәнч пролетар шаири олмагдан ирәли кедә билмир. "Ачы күнләр" ше'риндә јохсуллары ачлығын фәлакәтли чајнагларындан анчаг "болшевизм фиргәсинин гуртара биләчәји тәблиғ едилир".

А.Илдырым "Һиндли гызы", "Һиндистанда" ше'рләриндә һинд халгынын мүстәмләкә режиминдән гуртармасы үчүн јеканә ничат јолунун социализмдә олдуғуну иддиа едир:

О ахан јашлары бир ан силәчәк
Ингилаб ордусу вармыш дедиләр...[2]

Шаир Гәрбин вә әслиндә бүтүн капиталист дүнјасынын рәзаләт јувасы олмагдан хиласынын да чарәсини "гызыл бајраг"да көрүр:

Сәни, еј Гәрб, фәләкләр ағлатмаз,

---

[1] .А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994, сәһ.92.
[2] Јенә орада. сәһ.88.

Бир гәдәр бәклә сән дә, сән дә бир аз.
Сәни јалныз бир ағлатан олачаг
О да әлбәт, гызыл, гызыл бајраг.[1]

Академик Б.Нәбијев А.Илдырымын "Дүн - бу күн" адлы С.Рүстәмлә биркә јазылмыш "гафијәсиз мәнзумә"синдән (ифадә Б.Нәбијевиндир) бәһс едәрәк көстәрир ки, әсәрдә "һадисәләр арада сәккиз ил фәрг олмагла Петербургда башлајыр, Бакыда давам едир вә гуртарыр. Мәгсәд Петербургдакы октјабр һадисәләринин тәсвири фонунда Бакы ишчиләринә верилмиш "сәадәт"ин тәрәннүмүндән ибарәт иди".[2]

Тәдгигатчы мәнзумәнин бәдии чәһәтдән зәиф олдуғуну, о заман јалныз тәблиғат наминә дәрч олуна биләчәјини, сәнәткарлыг бахымындан А.Илдырымын дикәр ше'рләрилә мүгајисә олуна билмәјәчәјини нәзәрә алыб онун шаирин гәләминә мәхсус олмамасы фикрини ирәли сүрүр. Фикрини мөһкәмләтмәк үчүн буну да гејд едир ки, А.Илдырым бир заман С.Рүстәмлә јахындан достлуг етмишди. Ола биләр ки, А.Илдырымы пролетар платформасына, јени мөвзулара чәлб етмәк, јә'ни өз достуна көмәк мәгсәдини изләмиш, А.Илдырымын да имзасыны өз әсәринә әлавә етмишди"[3].

Көркәмли тәдгигатчы Б.Нәбијевин "тәсвирләри солғун, сүжети нагис, дили кәлә-көтүр" олдуғу үчүн бу әсәрин тәкчә С.Рүстәм гәләминә мәхсус олмасы вә үмумијјәтлә, С.Рүстәмин бәдиилик, сәнәткарлыг мәсәләләриндә бә'зи гәләм јолдашларындан, хүсусән А.Илдырымдан кери галмасы гәнаәтләри илә разылашмаг бир гәдәр чәтиндир. Тәкчә "Әләмдән нәш'әјә" ше'рини көстәрмәк кифајәтдир ки, С.Рүстәмин бир шаир кими сөздән истифадәдә мәһарәтли олдуғуну там тәсәввүр етмәк мүмкүн олсун. Икинчи бир тәрәфдән исә, С.Рүстәмин А.Илдырымы пролетар платформасына кечирмәсинә дә еһтијач јох иди. Чүнки јухарыда һаггында данышдығымыз ше'рләр ајдын көстәрир ки, А.Илдырым јарадычылығынын илк мәрһәләсиндә елә бу платформада олмушдур. Б.Нәбијевин дә гејд етдији кими "Гызыл кәнч гәләмләр" (Бакы, 1926) алманахынын "Ингилаб вә әдәбијјатымыз" адлы кириш мәгаләсиндә фәал вә үмид верән кәнч әдәби гүввәләр сырасында С.Рүстәм, М.Раһим вә б. илә јанашы А.Илдырымын да адыны чәкмәси, онун көзәл, сәмими ше'рләр јаздығыны көстәрмәси дә[1] јухарыдакы фикирләримизин тәсдиги бахымындан хүсуси әһәмијјәт дашыјыр. Һәм дә ону да демәк лазым кәлир ки, А.Илдырым бу платформада оларкән ше'рләрини һеч дә "Сабир демиш, мәчмәји нар ичрә дүшүб" јанмаја билмәдији үчүн јох, "јашадығы илләрин актуал һесаб олунан ичтимаи-сијаси мөвзуларындан јан кечмәји бачармадығы"[2] үчүн јох, коммунист тәблиғатына, социализм идеолокијасына бир һәгигәт, чәмијјәтләри вә халглары хошбәхтлијә чыхара биләчәк бир һәгигәт кими инандығы үчүн јазмышды. Бу ше'рләрин һамысынын мајасында садәлөвһ бир инам дурурду. Јухарыда һаггында данышдығымыз ше'рләрин һамысы кими бу сәтирләр дә һәмин "һәгигәт"ә инамдан доғмушду:

Шәргә бир сәадәт арадығын күн
Нәриман, үрәјин парчаландымы?
Көз гапагларыны јумаркән о күн
Додагларын гоча Шәрги андымы?

---

1 А.Илдырым. Гара дастан. Бакы 1994. сәһ.91.
2 Б.Нәбијев. Дидәркин шаир. Бакы. "Сабаһ" нәшр. 1995. сәһ.67.
3 Јенә орада. сәһ.69.

1 Б.Нәбијев. Дидәркин шаир. Бакы. "Сабаһ" нәшр. 1995.сәһ.70.
2 Јенә орада. сәһ. 70.

Өнүмүзү кәсән дәрәми, дағмы?
Учурумлар бизи горхузачагмы?
Әтрафымыз олса залымла долу,
Јенә изләјириз кетдијин јолу.[1]

"Мән дә ағламырам" ше'риндә А.Илдырымын бәјан етдији сәнәт мөвгеји руһ вә мәзмун е'тибарилә С.Рүстәмин "Әләмдән нәш'әјә" ше'рилә чох јахындан сәсләшир:

...Мән ки, һала бир кәнчәм, үмидим вар,
шаным вар,
Дамарларымда чошан, ахан гызыл ганым вар...
Галдырараг башымы инди мүһитә бахдым,
Бахдым ки, сүрүнмәјин сону јохдур, бурахдым...
Гападым бир мәзара өксүзлүјүн дашыны,
Көзләримдән силмишәм үмидсизлик јашыны.[2]

Бу тамамилә башга бир мәсәләдир ки, А.Илдырым пролетар платформасында узун мүддәт галмамышдыр. Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда кедән мүбаризәләрдә А.Илдырым јол верилмиш һагсызлыглары, болшевикләрин төрәтдији рәзаләтләри, шаири вахтилә бу платформаја чәкән мүтәрәгги идејаларын онлар үчүн анчаг гуру бир сөз, бош вә'дләр, халгы ачыгдан ачыға алдатмалардан ибарәт олдуғуну өз көзләри илә көрүб ачы һәгигәт кими дәрк едәндә бу режимә гаршы онда дәрин бир нифрәт јаранмаға башламышды. 1925-чи илдә университетин Шәрг әдәбијјаты факүлтәсиндән "өзүнә бәнзәјән дикәр аркадашлары илә бирликдә "тачир оғлусан" (Фејзи Ағузум) дејә говулмасы бу нифрәти даһа да артырмышды. Бунунла белә, шубһә етмирик ки, А.Илдырымын пролетар платформасындан узаглашыб милли истиглал мүадиләси јолуна кечмәси, шәхси мотивләрлә јох, даһа чох халгынын ағыр бир әсарәт бојундуруғуна кечмәсини бүтүн чылпаглығы илә дәрк етмәси һәгигәти илә бағлыдыр. "Гызыл көләләр дүнјасына" ше'ри бу мәсәләјә ајдынлыг кәтирмәк бахымындан чох сәчијјәвидир:

Һүрр инсанлыг һајгырды: Гәһр олсун зүлм,
горху, кин,
Вердик милјонлар гурбан... Бәс јенә бу горху
нә?[1]

Сосиализмин фашист тәбиәти милләти варлыја, јохсула, залыма, мәзлума, истисмарчыја, истисмар олунана бөләрәк онлары бир-биринә гаршы гојмагла, араларында дүшмәнчилик тохуму сәпмәкдә мүәјјәнләшир. А.Илдырым "азад бир дүнја" ады алтында "зүлм вә өлүм горхусу" илә идарә олунан диктатура режиминин јарадылдығыны көрәндә бу режимин һәлә чох дәһшәтләр төрәтмәјә гадир олдуғуну дујмуш вә ону ифшадан чәкинмәмишдир. Инанараг тәблиғ етдији идејалары нифрәт едәрәк рәдд етмишдир. А.Илдырым бу режим алтына кирән халгларын дәһшәтли бир алданыша дүчар олдуғуну, милјонларла гурбанын верилмәсинә бахмајараг јени барбарлығын әски барбарлыгдан һеч бир фәрги олмадығыны көстәрмишдир:

Милләтләри гызыл бир орагла бичмәк үчүн
Хортлајан барбарлығын әскисиндән фаркы
нә?..
Һүррријјәтми дејирсән? Јалан... Онун әкси јох,
Милјону беш парадыр орда кәмикин, әтин...[2]

---

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994, сәһ.22.
[2] Јенә орада. сәһ.131.

[1] А.Илдырым. Гара дастан. 1994. сәһ.115.
[2] Јенә орада. сәһ.115.

Әлбәттә, "Гызыл көләләр дүнјасына" ше'ри сонралар, А.Илдырым мүһаҹирәтдә јашајаркән јазылмышды вә мүһаҹирәт мүһити онун совет империјасынын маһијјәтини бүтүн чылпаглығы илә дәрк етмәсинә көмәк етмишди. Лакин ашкар көрүнүр ки, бир чох һәгигәтләри А.Илдырым 1927-ҹи илдән е'тибарән дујмаға, дәрк етмәјә башламыш вә бунлар она истиглал уғрунда мүҹадилә јолуна кечмәсинә көмәк етмишди. "Дағлар", "Дағлара вида", "Нечин" ше'рләри онун јарадыҹылығында идеја-сијаси бахымдан ҹидди дөнүшүн башландығындан хәбәр верән әсәрләрдир. Бу дөнүшүн әсас мотивләри ашағыдакылардан ибарәтдир: Бу әсәрләрдән башлајараг А.Илдырымын јарадыҹылығына дәрин бир кәдәр һаким кәсилир. Бу кәдәрин ән әсас сәбәби вәтәнин, доғма јурдун мәшәггәтләри, зүлмә дүчар олмасыдыр. Бу дәһшәтләрин совет режиминдә ачыг ифадәси, тәбии ки, гејри-мүмкүндүр. Шаир кизли ишарәләр, символларла ифадә јолуну сечир. Вәтәнин дағларынын зирвәсиндә ојнајан аҹы рузкарлардан, әскидән гәлбинә чәкилән дағлардан" данышыр, Вәтәнин үрәји сајдығы Бакыја мураҹиәтлә:

Аләмә баһар кәлди, сәнә јағмур, гар јағыр,
Күндүзләрин думанлы, кеҹәләр дилсиз,
сағыр[1] -

дејир.

Шаирин јарадыҹылығына өзүнүн аддымбашы изләнмәси, тә'гиб олунмасы, инҹидилмәси илә бағлы шикајәт мотивләри дахил олур:

Мә'лун бир заманда, мәһкум бир илдә
Аллаһым, мән нечин шаир доғулдум?..[2]

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы, 1994. сәh.28.
[2] Јенә орада.

"Нечин" вә "Дағлар" ше'рләриндә шаир кедәҹәји јолу тамамилә дүрүст тәсәввүр едә билмир, өз сәнәт мәрамыны һәјат амалыны мүәјјәнләшдирмәкдә тәрәддүд етдији ајдын һисс олунур, лакин елә һәмин илдә јаздығы "Дағлара вида" ше'ри илә А.Илдырым артыг һәр ҹүр тәрәддүдә, һәр ҹүр фикри һачалашмаја сон гојур, милли бир шаир олараг Вәтәнин истиглалы јолунда дөнмәз бир мүбариз олмаг гәрарыны верир:

Бир күн көләр гошараг јурдумун һарајына,
Мән атәш едәҹәјәм дүшмәнин сарајына.
Нә дүшүр јурду батмыш бир икидин пајына?
Ја шәрәфли истиглал, ја гызыл ган, а дағлар.[1]

А.Илдырымын һәјатынын 1933-ҹү илдән сонракы дөврү мүһаҹирәтдә кечмишдир. Мә'лумдур ки, о, әввәлҹә Дағыстана, сонра да Түркмәнистана сүркүн едилмишдир. Шаир сүркүн илләриндә дә күҹлү сијаси тәзјиг вә тәгибләрә мә'руз галмыш, буна көрә дә сон дәрәҹә ҹидди бир рисгә кедәрәк һәјаты баһасына олса да, Иран сәрһәддини кечмиш, гыса бир мүддәт бурда галдыгдан сонра Түркијәјә кетмишдир. Ирандан фәргли олараг Түркијәдә аз да олса, руһи раһатлыг тапмыш, өмрүнүн галан илләрини бурада јашамыш, вәтәнә сонсуз мәһәббәт вә һәсрәтини ифадә едән ше'рләрини јазмышдыр[2].

А.Илдырымын мүһаҹирәт илләриндә јаздығы ше'рләрини мөвзу, мәзмун бахымындан тәхминән ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы, 1994. сәh.28.
[2] Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: Б.Нәбијев. Дидәркин шаир. Бакы, "Сабаh" нәшр. 1995, сәh.53-60.

1. Доғма вәтәнә, халга, еләчә дә түрк дүнјасына вә түрк елләринә, түркүн шанлы тарихинә сонсуз мәһәббәтини ифадә едән ше'рләри;

2. Милли Демократик Республиканын деврилмәси вә рус мүстәмләкә режиминин бәргәрар олмасы илә бағлы вәтәнинин вә башга түрк елләринин дүчар олдуғу дәһшәтләри тәсвир едән ше'рләри;

3. Вәтән һәсрәтини ифадә едән ше'рләри;

4.Совет режиминин мүстәмләкәчи. маһијјәтини кәскин тәнгид едән ше'рләри;

5.Милли истиглал уғрунда мүбаризәјә чағырыш руһлу ше'рләри.

Шүбһәсиз, бу, А.Илдырымын мүһаҹирәт поезијасынын мөвзу вә мүндәриҹәсини там әһатә етмир. Лакин шаирин бу илләрдәки јарадыҹылығы һаггында кифајәт гәдәр тәсәввүр јарада билир. Тәснифатын нисбилијини тә'јин едән ҹәһәт исә одур ки, шаирин бир ше'риндә фәргләндирилән проблемләрин бә'зән бир нечәсинә вә ја һамысына ишарә едән ҹәһәтләр тапмаг мүмкүндүр. Мәс: А.Илдырымын чох мәшһур олан вә онун јарадыҹылығынын зирвәси һесаб олунан "Әсир Азәрбајҹаным" ше'риндә доғма вәтәнә сонсуз мәһәббәтини, онун дүшдүјү вәзијјәтлә бағлы ағрылы дүшүнҹәләрини вә мүбаризәјә чағырыш мотивләрини һеч бир чәтинлик чәкмәдән сечмәк мүмкүндүр. Лакин А.Илдырымын демәк олар ки, бүтүн ше'рләриндә бу вә ја дикәр мөвзунун даһа габарыг иникасы да ајдын сезилир. Јә'ни әсас олан, апарыҹы мотив диггәти тез чәкир. Дејәк ки, "Әсир Азәрбајҹаным" ше'риндә өн плана чәкилән, габардылан вә охуҹуну өз тә'сири алтына алан әсас мотив Азәрбајҹанын дүшдүјү ағыр, аҹынаҹаглы вәзијјәтин јаныглы бир дилло орижинал поетик формада ифадәсидир.

Бунунла беләә, бөлкү һәм дә она көрә нисби характер дашыјыр ки, А.Илдырымын мүһаҹирәт поезијасынын бүтүн нүмунәләрини сон дәрәҹә кәскин

мүбаризә әһвали-руһијјәси вә хош кәләҹәјә дәрин инам һисси бирләшдирир. Әслиндә бу кејфијјәт А.Илдырымын јарадыҹылығынын орижинал мәзијјәти кими гијмәтләндирилмәлидир.

"Јурд һәсрәти", "Гафгаз дағларына", "Гафгаз", "Нә олурду", "Аразла дәрдләшмә", "Мән кимәм", "Көзәл јурд", "Тамара", "О мәнимдир әзәлдән", "Дөнүк гардаш", "О көзәлә" ше'рләриндә А.Илдырым өз илһамыны талејин онун гаршысына чыхардығы амансыз тә'гибләр уҹбатындан тәрк етдији доғма вәтәнинин сонсуз көзәлликләриндән алыр. Шаирин анламында, дујғуларында көзәллик анлајышынын маһијјәти онун вәтәнинин тәбиәти илә мүгајисәдә баша дүшүлә биләр, дүзкүн гијмәтләндириләр. А.Илдырымда вәтән, доғма јурд анлајышы дар мә'налы дејилдир, кениш мәфһумдур. Тәкҹә Азәрбајҹан дејил, һәм дә Гафгаз онун јарадыҹылығында Вәтән торпағы кими анылыр, көзәлликләри тәрәннүм објектинә чеврилир:

Јурдум... о илаһи уҹа Гафгас
Вермиш мәнә илһамы әзәлдән...
Мән руһ аламам башга көзәлдән,
Ешгим!... о илаһи уҹа Гафгас.[1]

А.Илдырым тарихән бир чох милләтләрин мәскунлашдығы Гафгазы доғма вәтәни кими аланда сағлам дүшүнҹәдән чыхыш едир, хәстә милләтчилик психолокијасы она јад анлајышдыр:

Гәлбимдә "вәһши" дејә чеченләрә јох киним,
Азәри, күрҹү, дағлы бир руһ дејә анмышам,
Мән јалныз сәнин үчүн өлмәјә јаранмышам.[2]

---

1 А.Илдырым. Гара дастан. Бакы, 1994, сәһ 32.
2 Јенә орада. сәһ.34.

Азәрбајҹан, күрҹү, дағлы халгларынын Гафгазда ҹан бир гәлбдә јашамасыны тамамилә нормал бир һал һесаб етмәк вә һәм дә буну күҹлү бир истәклә арзуламаг шаирин нәҹиб бејнәлмиләлчи тәбиәтиндән ирәли кәлир.

А.Илдырымын ше'рләриндә доғма јурдун тәбии көзәлликләринин тәрәннүмүндә севинҹлә кәдәрин јаратдығы аһәнки сезмәмәк мүмкүн дејилдир:

Мән јурдуму андыгҹа дәриндән,
Гәлбим гопујор санки јериндән .[1]

Гафгазын јашыл синәли дағлары, Хәзәрлә - Гузғунла гуҹаглашан Күрүн, Аразын јаратдығы әсрарәнкизлик ону нә гәдәр севиндирирсә, вәҹдә кәтирирсә, дикәр тәрәфдән јурдунун дүшмән тапдағында олмасы, һиҹран дујғулары ону кәдәрләндирир.

"Аразла дәрдләшмә" ше'ри вәтән көзәлликләринин ҹошгун бир руһла тәрәннүмү бахымындан даһа артыг сәҹијјәвидир. Шаир Араз чајынын онун гәлбиндә јаратдығы сирли-сеһирли дујғулары белә мә'наландырыр:

Кәлин кими гурулурсан,
Ахыб, ахыб јорулурсан,
Көј Хәзәрдә дурулурсан
Дурна көзлүм, дашгын Араз,
Хәзәр сәнин ашгын Араз?..[2]

Милли Демократик Републиканын XI Гызыл Орду тәрәфиндән зорла деврилмәси, Азәрбајҹанын јенидән мүстәмләкә бојундуруғу алтына дүшмәси А.Илдырымын мүһаҹирәт ше'рләринин әсас мөвзуларындан олмушдур. Истәр билаваситә бу мөвзуда, истәрсә дә башга мөвзуларда јаздығы ше'рләрдә А.Илдырым бүтүн милләти, халгы үчүн дәһшәтли бир фаҹиә кими гаврадығы бу һадисәнин онда јаратдығы аҹы һиссләрдән, дујғу вә дүшүнҹәләрдән узаглаша билмәмишдир. Ашкар көрүнүр ки, 1918-ҹи илдә Азәрбајҹанда илк милли мүстәгил дөвләтин гурулмасына А.Илдырым олдугҹа бөјүк сијаси әһәмијјәт вермиш, милләтинин бир милләт олараг кәләҹәјини бу мүстәгилликдә көрмүшдүр. Бүтүн арзуларыны, һәјатынын мә'насыны илк мүстәгил дөвләтин чичәкләнмәсинә бағлајан шаир онун гәфләтән чөкдүрүлмәси вә һәм дә ишғалчы гүвәләр тәрәфиндән зорла чөкдүрүлмәси илә һеч ҹүр барыша билмәмишдир:

О замандан ки, мәним өз инҹими чалдылар,
Санасан ки, ешгими, севинҹими чалдылар. [1]

"Ешги, севинҹи чалынан" тәкҹә А.Илдырым дејилди. Һ.Ҹавид, Ә.Ҹавад, М.Мүшвиг вә б. јүзләрлә милли сәнәткар, М.Ә.Рәсулзадә, М.Б.Мәммәдзадә, Ф.Хојски вә б. көркәмли сијаси хадимләр гәм дәрјасында боғулур, милләтини көзләјән фаҹиәли талејин дәһшәтләрилә һеч ҹүр разылаша билмирдиләр. Бу онлары сарсыдыр, чыхылмаз бир вәзијјәтдә гојурду.

Милләтинин башына кәтирилән бу фаҹиәли талеји А.Илдырым өз талејинә чевирир, ше'ринин тәрҹүмеји-һалына һопдурурду:

Сөјлә нәдир үзүндәки о гызыл ләкә?
Ганмы верди јарасындан гуҹдуғун өлкә?[2]

---

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы 1994. сәһ.32.
[2] Јенә орада. сәһ.32.

[1] -.А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994, сәһ.16.
[2] Јенә орада.

Тәбии ки, А.Илдырымын чанындан даһа артыг истәдији өлкәсинин "јарасындан ган вермәси" һаггындакы дүшүнчәләри наһагдан дејилди, әксинә синфи мүбаризә ады алтында 20-чи илләрдә кедән ермәни-мүсәлман гаршыдурмасынын вә күтләви репрессијалар нәтичәсиндә минләрлә азәрбајчанлынын мәһв едилмәси илә бағлы јаранан тарихимизин бәдии салнамәси иди.

А.Илдырымын ше'рләриндә истиглал уғрунда апарылан мүбаризәнин тарихи әкс етдирилир. Мүстәгил дөвләтин гурулмасы узун илләр боју милләтин апардығы өзкүрлүк савашынын нәтичәси кими алыныр. Милли мүстәгиллик бу халга сајсыз-һесабсыз гурбанлар баһасына баша кәлмишди. Сон дәрәчә чәтин мүбаризәләрдән сонра әлдә едилмиш милли истиглалын Москванын ганлы сијасәти нәтичәсиндә деврилмәси вә бу фачиәдә "сапы өзүмүздән олан балталарын" да аз рол ојнамадығыны билән А.Илдырым "Бакы" ше'риндә сон дәрәчә тәзадлы вә ачы мәнзәрәләр тәсвир едир. Ше'рдә бир тәрәфдән Бакыја вә демәли, онун симасында бүтүн Азәрбајчана одлу бир мәһәббәт ифадә олунур, узун мүбаризәләрдән сонра әлдә едилән милли истиглал бу халгын илк ешги, севкиси кими мә'наландырылыр, дикәр тәрәфдән бу илк ешгин дашлара чырпылмасындан, јар гојнуна кирән әғјардан, бөјүк бир мәһәббәтин ганла боғулмасындан сөз ачылыр:

Бир заманлар адына ешг охудум елләрә,
Шимди артыг гәлбимин ичиндә инлә, Бакы.
Уғрунда чырпышанлар голлары бағлы кетди.
Мән јанараг күл олдум сәнин дәрдинлә, Бакы.
Бир күн истиглал дедин, биз атылдыг говғаја,
Сән бағрында ганлы бир јер ачдын Москваја.
Ким деди чеврилә сән леш гохан бир јуваја?

Ким деди бир мужикин әмрини динлә, Бакы?[1]

Мајасы хејирлә шәр, милли азадлыг идејасы илә мәнфур мүстәмләкәчилик сијасәтинин, мәһәббәтлә хәјанәтин тәзадындан јоғрулан бу ше'рин ән әсас лејтмотивини мәнфур гүввәләрә нифрәт дујғусу тәшкил едир:

Ешгими ганла боғду, мән достму дејим руса?
Одлу көксүм габармыш дашан бир кинлә,
Бакы.[2]

А.Илдырымын јарадычылығында вәтән бир севкилидир. А.Илдырым исә ашигдир, фәдакар бир ашиг. Онун севкилиси јад әлләрдәдир. Ашиг үчүн бу ағыр дәрддир:

Күлшән јапдым, күлләрини јел алды,
Бир тәк гөнчәсини дәрмәдим, а дост!
Бир бағча салдырдым, кәлди сел алды,
Бирчә мејвәсини көрмәдим, а дост![3]

Күлшәнини - Вәтәни Азәрбајчан, күлүнү - онун милли истиглалы, гөнчәсини-истиглалын вәтәнә бәхш едә биләчәји сонсуз не'мәтләр, досту исә түрк елләри кими мә'наландырсаг, шаирин рәмзи олараг доғма јурдунун дучар олдуғу ачылары сәнәткарлыгла әкс етдирдијини ајдын тәсәввүр едәрик.

Шаирин варлығыны сарсыдан, онун чәкдији ачылары бирә он артыран ән бөјүк дәрд Азәрбајчанла јанашы, үмумән түрк елләринин ачыначаглы вәзијјәтидир. "Дөнүк гардаш", "Гара дастан" ше'рләриндә түрк дүнјасынын ағры вә ачылары, онларын

---

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994. сәһ.26.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада. сәһ.41.

бир-бириндән ајры салынмасы әкс етдирилир. Совет режими илләриндә түрк елләринин сој бирлији, үмуми тарих, дил, мәдәнијјәт ортаглығынын унутдурулмасы, онларын бир-биринә јадлашмасы үчүн һәтта ајры-ајры милләтләр кими, ајрыча дилә, мәдәнијјәтә, әлифбаја малик олмалары истигамәтиндә мәгсәдјөнлү иш кедир, ејни заманда ајры-ајрылыгда онларын русларла вә ја дикәр христиан милләтләрлә ассимилјасијасына һәр чүр шәраит јарадылырды. Түрк халгларынын ејни бир сөјкәкә малик олмасы вә онлары бирлијә сәсләјән һәр чүр идејалара пантүркизм дамғасы вурулур вә идеологлары шиддәтли тә'гиб олунурдулар. А.Илдырым да белә идеологлардан бири иди:

Бир сучму дүшмәнә көкс кәрдиким?
Күнаһмы Түрклүкә көнүл вердијим? [1]

А.Илдырымын дүнјакөрүшүндә түрк бирлији идеалы конкрет мәзмунда, ајдын мә'на вә мәнтигиндә тәзаһүр едир. Шаир бирлик анлајышыны көкү, сојү бир олан, тарихи әдаләтсизлик нәтичәсиндә бир-бириндән кәнарлашдырылан халгларын бир-бири илә мүмкүн јахын әлагәләри кими баша дүшүр. Бу әлагә, бағлылыг исә баш верән бу вә ја дикәр ичтимаи-сијаси вә ја мә'нәви һадисә фонунда бир-биринә арха, дәстәк олмаг мәзмунуну ифадә едир:

Түрк дејинчә, өзү, сөзү мәрд олур,
Дост дејинчә, ајрылмаз бир фәрд олур.[2]

А.Илдырым түрк елләринин һәр һансы биринин башына кәтирилән фачиәләрә башга бир түрк елинин биканә, сојугганлы мүнасибәтинин бағышланмаз тарихи сәһв олдуғуну дәрин бир јанғы илә сөјләјир. "Дөнүк гардаш" ше'ри "1944-чү илдә Ана јурда (Түркијәјә - ифадә А.Илдырымындыр) сығыныб сонра дүшмәнләрә тәслим едилән вә руслар тәрәфиндән сәрһәддә макинәли түфәнклә бичилиб өлдүрүлән 187 азәри гардашынын руһуна" итһаф едилмишдир. А.Илдырым бу һадисәни түркүн түркә хәјанәти һесаб едәрәк дәһшәтә кәлир вә бунун сијаси мәчбуријјәтдән ирәли кәлсә дә белә, јолверилмәз олдуғуну гәләминин бүтүн күчү илә ифадәјә чалышыр:

Дүшмәнин ачдығы јарадан дәрин,
Ана јурдда өз гардашдан көрдүкүм.
Сәсләнсәјдим сәс чыхарды һәр дашдан,
Нә бәкләрсән сағырлашан бир башдан? [1]

Совет режиминин түрк дүнјасына гаршы чеврилмиш сијасәтинин ән горхулу чәһәтләриндән бири онлар арасында милли-мә'нәви ајры-сечкилик тохуму сәпмәклә јанашы, түркләри өз тарихи мәскәнләриндән елликлә вә ја һиссә-һиссә көчүрмәк иди. Бу бир тәрәфдән ејни сојкөкә малик олан милләтләрин јахын әразиләрдә јашадыглары һалда бир-биринә јахынлашмасы, сијаси, милли-мә'нәви бирлик јаратмасы тәһлүкәсинин гаршысыны алыр, дикәр тәрәфдән, әсасән Узаг Сибирә көчүрүлән түркләрин русларла ассимилјасија олунмасына мүнбит шәраит јарадырды. А.Илдырымын гәзәбини чошдуран да мәсәләнин бу тәрәфи иди вә о буну "гоча түркүн дүшдүјү дәрдләрин јаманы" һесаб етмәкдә чох һаглы иди:

Газан, Башгурд батмыш, Кырым сүрүлмүш,
Мәним бадам көзлү јарым сүрүлмүш,

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994. сәһ.119.
[2] Јенә орада.

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994, сәһ.119.

Гоһум-гоншум, бүтүн варым сүрүлмүш,
Булунурму Сибирјада иман һеј,
Гоча Түркүн дүшдүјү дәрд јаман һеј!..[1]

А.Илдырым "түрк сојларынын дөрд бир јана дағылмасыны", "очагларынын сөнмәсини", "бојларынын көчүб кетмәсини", "дәрдли-дәрдли ахан бозкыр чајларыны" көрдүкчә ичин-ичин јаныр, алышыр, түркүн бөјүк бир дәрдә, бәлаја, һәгиги мә'нада кеносидә мә'руз галдығыны көрүр, лакин руһдан дүшмүр. "Кизли бир үмид" она руһ верир, ону түркүн бөјүклүјүнә, күчүнә, гүввәтинә инандырыр. Бу инам ишығында А.Илдырым түрк икидләринә мүрачиәтлә "Икидләрә чағырыш" ше'рини јазыр. Бу ше'рдә А.Илдырым Вәтәнин, түрк торпагларынын, ата-бабаларынын гәбирләринин әлдән кетмәсини түркүн намус-гејрәт иши кими мә'наландырыр, түрк оғлунун ганыны чошдурмаға гадир поетик бир јүксәклијә галхыр:

Бах, һирсдән чатлајыр гәбриндә атан,
Әчәб орда бир склетми јатан?!
Сығынмыш о бөјүк руһа бу Ватан,
Ватан торпаг дејил, дамарда гандыр,
Ондан гејри тапачаг јер, јаландыр.[2]

А.Илдырым түрк оғлунда Вәтәнин, торпағын, ата гәбринин мүгәддәслији вә буна көрә дә ону горумағын һәјати бир зәрурәт олмасына даир даһа күчлү бир инам јаратдыгдан сонра, ону силаһа сарылмаға, мүбаризәјә; өлүмдирим савашына сәсләјир:
Икидләр... Атылын көһлән атлара...
Гојмајын јас чөкә бизим јурдлара.[3]

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы. 1994, сәһ.134.
[2] Јенә орада. сәһ. 136.
[3] Јенә орада. сәһ.137.

А.Илдырым түрк оғлунун мүгәддәс Гур'ана инам, улу торпаға мәһәббәт, бөјүк Туран идеалына сәдагәтлә бу мүбаризәдән галиб чыхачағына инаныр вә охучуларына да бу инамы тәлгин едир.

А.Илдырым халис түрк тәфәккүрүнә малик бир сәнәткардыр. О, "бөјүк Вәтән" мә'насында Туран мәфһумуну охучунун дүшүнчәсинә јеридир:

Нердә бөјүк Вәтән, нердә Туран һеј? [1]

"Мән кимәм" ше'риндә шаирин өз түрк көкү илә бағлы дујдуғу гүрур һиссләри, улу бабаларынын шанлы тарихи, кечмиши, гәһрәманлыглары, түрк дүнјасынын бирлији уғрунда апардыглары мүбаризәләри өз бәдии ифадәсини тапыр. А.Илдырымын түрк бирлији - туранчылыг идејалары ифадә едән бу кими ше'рләри узун мүддәт өз сој көкүндән ајры дүшмүш Азәрбајчан охучусуну мә'нән учалтмаға, бөјүтмәјә, вүгарлы, гүрурлу олмаға чағырыр, мә'нәви бүтөвлүјүнү сахламаг руһунда тәрбијә едир:

Анлат мәнә Метех ким, Чебе ким, Сабутај ким,
Чинкиз, Тејмур вармыјмыш, Куршад ким,
Чығатај ким?
Сөјлә мәнмијим гуран илк бирлик әсасыны,
Сөјлә, мәнмијим јапан түркүн тәк әсасыны.[2]

Шаирин јарадычылығында совет режиминин әсл маһијјәтини ачан, коммунизмә нифрәт ифадә едән ше'рләри мүһүм јер тутур. "Мәним протестом", "Москва", "Гызыл көләләр дүнјасына" ше'рләри бу бахымдан диггәти даһа артыг чәкир. Бу ше'рләрдә А.Илдырымын дүнјакөрүшү, һәјата бахышы, сијаси

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы, 1994. сәһ. 134.
[2] Јенә орада. сәһ. 47.

мөвгеји бүтүн ајдынлығы илә көрүнүр. О, коммунизми сијаси бир систем олараг гәбул етмир:

Бурахын, парчалансын зүлмүн һагсыз јапысы[1],
Силинсин јер үзүндән коммунизмин кабусу.

Шаир коммунизми зүлмә, һагсызлыға рәвач верән, ону ганунилә шдирән вә үмумиијәтлә, инсанлыға зидд ичтимаи бир систем кими баша дүшүр, мә'наландырыр.

МӘНБӘЛӘР:

1. Илдырым А. Азәрбајчанын дидәркин салынмыш өвлады Алмас Илдырым ше'рләрилә. Бакы, 1990. (Тәртиб едәни: Һ.Һачыјев).
2. Илдырым А. Гара дастан. Бакы 1994. (Топлајыб тәртиб едәни М.Тејмуров).
3. Нәбијев Б. Дидәркин шаир. Бакы, "Сабаһ" нәшријјаты, 1995.
4. Нәбијев Б., Салманов Ш. Әдәбијјат (XI синиф үчүн дәрслик). Бакы, "Маариф", 1996.
5. Саләддин Ә. Әһмәд Чавад вә Алмас Илдырым. "Шәһријар" гәзети, 17 ијун 1993-чү ил.
6. Хәзри Н. "Аллаһым, мән нечин шаир доғулдум?". "Әдәбијјат вә инчәсәнәт" гәзети, 30 нојабр 1990-чы ил.
7. Хәндан Р.З. Шаир Алмас Јылдырым. "Одлар јурду" гәзети, октјабр 1990-чы ил.

---

[1] А.Илдырым. Гара дастан. Бакы, 1994. сәһ. 83.

"ДАҒЫЛМЫШ ЈУРДУМУН ШАИРИ..."

(Үмкүлсүмүн һәјаты вә јарадычылығы)

"Коммунист" гәзетинин 3 декабр 1929-чу ил тарихли нөмрәсиндә "Ә.Ә." имзалы мүәллиф (Әсәд Әјјуби - Т.С.) "Даһа бириси" адлы јазысыны ашағыдакы чүмлә илә битирирди: "Борчумуз дүшмәнләримизи танымаг...., Үмкүлсүм кими бајгушларын ағызларыны гырмызы печат илә бағламаг, зәһәрләрини ичләринә ахытмаг, гәфләтләрини көзләриндә јох етмәкдир. Гој һәгигәтә јахын кәлинчәјә гәдәр бу зәрбәнин алтында бели сындырылмыш илан кими гыврылсынлар!..." Белә ағыр сөзләрлә иттиһам едилән Үмкүлсүм ким иди вә нә үчүн дүшмән кими тәгдим едилирди? Јазыны диггәтлә нәзәрдән кечирәндә "мүттәһим"ин шәхсијјәти вә она олан мүнасибәтин сәбәби тамамилә ајдынлашыр. Мәгалә мүәллифи јазыр: "Бүтүн әсәрләриндә Мүсават һөкумәтини доғуран... бу гадын Мәһәммәд Әмин јетишдирән мүһитин чох јахын вә әсаслы үнсүрләриндәндир".

Јазыны һәјәчанла охумагда давам едирик. Үмкүлсүм јаздығы әсәрләрдә Мүсаватын кизли вә ачыг фәалијјәтини давам етдирмәкдә, Мүсавата бајрагчылыгда, әглини вә мүһакимәсини бу јолда фәда етмәкдә, "Мүсават бајрағына гаршы ојанан һичран дујғуларынана" көрә, "әмәкчи вәтәндашлар арасында дин вә милләт атәши јандырмаг"да күнаһландырылырды.

Лакин бүтүн бунлар "јандырдығы одларын үстүндә габағындакыларын руһуна тә'сир едәчәк әфсунлар төрәдән сеһрбаз" вә "чылғын" гадын кими тәгдим едилән Үмкүлсүм һаггында "галибијјәтдән

галибијјәтә јүрүјән" 20-чи илләр Сосиалист Азәрбајчанынын "һәгигәтләри"иди. Бәс бу күнүн һәгигәтләри һансылардыр вә әсл мә'нада бу гадын кимдир?

Онун һаггында илк објектив мәгаләни 1971-чи илдә мәрһум алимимиз Р.Тағыјев јазмыш, һәјаты вә јарадычылығы илә бағлы охучуларда илк гыса тәәссүрат јаратмышдыр. Азәрбајчанын "ири аддымларла ирәлиләдији" һәмин вахтда бу јазыја көрә зәһмәткеш алим өз "пај"ыны да алмышдыр: "О јазынын үстүндә јазыг Расимин башына нә ојун галды кәтирмәсинләр" (Шаирәнин гызы Гумрал Садыгзадәнин дедикләриндән).

80-чи илләрин сонларындан е'тибарән чәмијјәтдә бәргәрар олмаға башлајан демократија "абһавасы"нда бүтүн талесизләр кими Үмкүлсүмүн дә талеји өзүнә гајтарылмаға башлады. Һаггында хатирәләр, тәрчүмеји-һалындан вә јарадычылығындан гыса мә'лумат верән јазылар дәрч едилди, Демократик Республика илә бағлы Азәрбајчан әдәбијјатындан бәһс едән мәгаләләрдә онун да јарадычылығы өн плана чәкилди, гәзет вә мәчмуәләрдә әсәрләриндән нүмунәләр верилди. Бунунла белә, индинин өзүндә дә Үмкүлсүмүн кениш ичтимаијјәтдән әлли илдән чох бир мүддәт кизләдилән шәхсијјәт вә сәнәткар талеји өзүнә гајтарылмамыш, сөзүн там мә'насында онун шәхсијјәти вә јарадычылығы бүтөв бир систем кими охучулара тәгдим едилмәмишдир. Бүтүн шүурлу һәјаты боју милли истиглал арзусу илә јашајан, чаван өмрүнүн једди илини һәбсхана күнләриндә вә сүркүндә кечирмәјә мәчбур олан бу исте'дадлы шаирәнин һәјат вә сәнәт јолу илә әтрафлы таныш олмағын, әдәбијјат дәрсликләримизә онун да адыны салмағын, ше'рләриндәки милли руһу кәнч нәслин чанына вә ганына һопдурмағын вахты чатмышдыр.

Үмкүлсүм Рәсулзадәләр нәслиндәдир. Јүксәк дини тәһсилли вә дәрин биликли ики гардаш - Молла Әбдүләзиз вә Ахунд Әләкбәр әсримизин әввәлләриндә Бакынын Новханы вә әтраф кәндләриндә мәһшур олан бу нәслин ағсаггаллары олмушлар.

Ахунд Әләкбәр М.Ә.Рәсулзадәнин атасыдыр. Үмкүлсүм Молла Әбдүләзизин 1900-чу илдә дүнјаја көз ачан үчүнчү өвлады олмушдур. Бөјүк бачысы Үмбүлбәни М.Ә.Рәсулзадәнин һәјат јолдашы иди. Гардашы Мәммәдәли исә "Мүсават" партијасынын јарадычыларындан бири, Бакыда нәшр олунан "Игбал", "Ачыг сөз" гәзетләринин редактору олмуш, Милли Демократик Республика девриләндикдән сонра харичә мүһачирәт етмиш, әмиси оғлу вә мәсләкдашы Мәммәд Әминлә бирликдә Түркијә вә башга өлкәләрдә мүбаризәни давам етдирәрәк, Азәрбајчанын милли истиглалы идејасыны јајмышдыр.

Рәсулзадәләр аиләси ушагларын тәһсили вә тәрбијәсинә һәмишә хүсуси диггәт јетирмиш, оғланларла јанашы гызларын да савад алмасына чалышмышлар. Үмкүлсүмүн савадланмасы илә Әбдүләзиз киши билаваситә өзү мәшғул олмуш, она әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәтмишдир. Шаирәнин гызы Гумрал ханым Садыгзадә шәһадәт верир ки, Үмкүлсүмлә Үмбүлбәни сонралар бу нәсилдән олан башга гыз ушагларына савад өјрәтмишләр.

Үмкүлсүмүн зијалы аиләсиндә бөјүмәси бәдии исте'дадынын чох кичик икән- 8-9 јашларында үзә чыхмасына көмәк етмишдир. Әрәб-фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмәси, она классик сәнәткарларын әсәрләрини мүтаилә етмәјә имкан вермишдир. Үмкүлсүмүн сонралар һәм әруз, һәм дә һеча вәзниндә уғурлу ше'рләр јазмасында классик поезијаја дәриндән бәләдлијинин бөјүк тә'сири олмушдур.

Р.Тағыјев Үмкүлсүм һаггында јазысында онун илк мәтбу әсәри кими "Игбал" гәзетинин 2 феврал 1914-

чү ил тарихли нөмрәсиндә дәрҹ едилән "Тәсәлли" ше'рини гејд един вә јазыр ки, "Тәсәлли" адлы ше'риндә һәјаты бүтүн мүрәккәблији илә тәсвир едән Үмкүлсүм ондан тәмкинлә бәһс едир..." [1] Тәдгигатчынын ше'рин тәһлили илә бағлы бу вә сонракы мүлаһизәләри һеч бир шүбһә доғурмаса да, зәннимизҹә, ше'рин мүәллифинин Үмкүлсүм олмасы мүбаһисәлидир. Чүнки һәмин ше'рин алтындан имза јериндә чох ајдын хәтлә "Умханым" јазылмышдыр вә буну тәсадүфи хәта һесаб етмәк олмаз.

Үмкүлсүмүн 1914-ҹү илдән е'тибарән мәтбуатда ше'р вә һекајәләрлә чыхыш етмәси, "Вәтән севкиси" адлы һекајәсинин "Дирилик" (1 декабр 1914-ҹү ил), "Солғун чичәк" һекајәсинин исә "Гуртулуш" журналында (1915, N 4) чап олунмасы мә'лумдур. Чох еһтимал ки, бу әсәрләрин нәшри, хүсусән ахырынҹы һекајәнин журналын е'лан етдији мүсабигәдә биринҹи мүкафат алмасы (икинҹи мүкафаты исә Ҹ.Ҹаббарлы алмышды - Т.С.) онун бәдии јарадыҹылыға олан һәвәсини гүввәтләндирмишдир. Бундан сонра о, "Игбал", "Јени игбал", "Ачыг сөз", "Истиглал", "Азәрбајҹан", "Әдәбијјат", "Бирлик", "Гуртулуш", "Мәктәб", "Фүгәра фјузаты", "Шәрг гадыны" кими газет вә мәҹмуәләрдә ардыҹыл олараг бәдии әсәрләри илә чыхыш етмәјә башламышдыр. Ијирминҹи илләрдә Түркијәдә чыхан "Ше'рләр мәҹмуәси" адлы топлуја онун да ше'рләриндән нүмунәләр салынмышдыр.

"Вәтән севкиси" вә "Солғун чичәк" һекајәләри илк гәләм тәҹрүбәләри олса да, Үмкүлсүмүн һәјатда көрдүкләрини, дујдугларыны вә дүшүндүкләрини романтик бир пафосда, лакин олдугҹа ширин бир диллә ифадә етмәк баҹарығы мараг доғурурду. 14-15 јашлы гызҹығазын вәтән, доғма јурд анлајышынын

---

[1] Р.Тағыјев. Дөјүнән үрәк. "Азәрбајҹан гадыны" журн. 1971. N 2.

камиллији, бүтөвлүјү, ән үмдәси, буну јүксәк сәнәт дили илә охуҹуја тәгдим етмәси илк һекајәсинин уғурлу ҹәһәти иди вә һәм дә онун мүәллифинин күҹлү бәдии исте'дадындан хәбәр верирди. Икинҹи һекајәдә исә вәтән тәбиәтинин ләтиф мәнзәрәләринин ҹанланмасы фонунда ијриминҹи илләрин кәскин сосиал проблемләриндән бири олан јетим ушагларын талејинин бәдии ин'икасына сә'ј едилирди.

Үмкүлсүмүн јарадыҹылығынын ән мәһсулдар дөврү 1917-1920-ҹи илләрә тәсадүф едир. Бу илләрдә о, "Туран дедији", "Еј түрк оғлу", "Әскәр анасы", "Бу илки мајысда", "Јолларыны бәкләрдим", "Һиҹран", "Бајрағым енәркән" вә с. ше'рләрини јазыр. Бу әсәрләрлә Үмкүлсүм тамамилә јени бир јарадыҹылыг јолуна гәдәм гојур. Онун поезијасы кәскин сијаси мотивләрә көкләнир. Милли истиглал идејасы Үмкүлсүмүн ше'рләринин әсас лејтмотивини тәшкил едир.

Үмкүлсүм Бакы коммунасы дөврүндә Азәрбајҹанын маһијјәтҹә мүстәмләкә режими алтында инләмәсини, һәдсиз фәлакәтләрә дүчар олмасыны, Азәрбајҹан халгынын һәгиги мә'нада кеносидә мә'руз гојулмасыны, синфи мүбаризәнин әсил маһијјәтини үзә чыхарыр, "мәскәнимиз һәп фәлакәт буҹағы", "бәстәримиз фыртыналар гуҹағы" - дејәрәк фәрјад гопарыр:

Гәриб сүркүн, өксүз ҹоҹуглар ағлар,
Нинни сөјләр уғултулу далғалар.
Мәрһәмәт наминә сәни һарајлар,
Әдаләт нәрәдә, виҹдан нәрәдә.

Бунунла белә, Үмкүлсүм гәтијјән бәдбинлијә гапылмыр. Әксинә, милләтинин ағрыларыны, јараларыны, дәрдләрини нә гәдәр дериндән дујуб дәрк едирсә, бир о гәдәр онун поезијасы мүбаризләшир.

Сәнә баш әјмәјән насионалистәм

вә јахуд

Руса јолдаш демәм, дүшмәнимдир о! -

мисраларында Үмкүлсүм тапындығы һәгигәтләрлә шимшәк олуб, дүшмәнин башында чахыр. Әлбәттә, бурада Үмкүлсүм "насионализми"ни өз милләтини башга милләтләрдән үстүн тәгдим едән, милләтинин хошбәхтлијини башга милләтләрин бәдбәхтлији үзәриндә гурмаға чалышан милләтчиләрин милләтчилик азары илә (кечмиш вә индики рус, јахуд ермәни милләтчиләри кими) гәтијјән ејниләшдирмәк олмаз. Бу "насионализм" өз гидасыны халгын азадлыг арзуларындан алараг, мүстәмләкә бојундуруғу алтында сүрүнәрәк јашамаг әзабындан гуртулуш јолу кими дүшүнүлмүш вә һәр шејдән өнчә, сахта сосиалист бејнәлмиләлчилијинә гаршы чеврилмишдир. Үмкүлсүм түрк оғлуна мурачиәт едәрәк, она шанлы, гәһрәманлыгларла долу тарихи кечмишини хатырладыр вә болшевизмин түркчүлүјә, мүсәлманчылыға гаршы јөнәлтдији фашист сијасәти өнүндә горхуб кери чәкилмәмәји, мүбаризә мејданына даһа чәсарәтлә, "рәшадәт вә һүнәрлә" атылмағы төвсијә едир:

Тарихләрдә һәп сәнин рәшадәтин, һүнәрин,
Јылдырымла фыртынан охунаркән, сән нечүн
...Јерсиз, јурдсуз әсир тәк бојун бүкүб
дурасан?
Јүз јилларча әзилдин, ајагландын, јетишәр,
Јүз јилларча һычгырдын, дујулмады һеч сәсин,
Шимди һајгыр вә бағыр, битмәмишкән
нәфәсин.

Үмкүлсүм поезијасы мүбаризә поезијасыдыр. Бу мүбаризәдә думанлы, мүчәррәд һеч нә јохдур. Әксинә, онун һәдәфи дә, сон мәгсәди дә ајдыдыр. Шаирә јурдуну јандырыб-јахан, елини, обасыны мүсибәтләрә уғрадан, "ганлы торпаг үстүндә лаләләр јетирән" режимә гаршы мүбаризә апарараг, "дағылмыш јурдумун шаири олдум" - дејәрәк, елини, обасыны хош кәләчәјә сәсләјир, бу кәләчәјин узагда олмадығына никбин инам јарадыр:

Ағлама, көзләрин зија көрәчәк,
Фиргәтсиз вүсалын дады билинмәз.
Кәлир бир заман ки, јүзин күләчәк...

Үмкүлсүмә көрә, милләтин үзү о заман күләчәк ки, һәр чүр мүстәмләкә режиминдән азад олачаг, милли бајрағы вәтән көјләриндә вүгарла далғаланачаг. Милли бајраг Үмкүлсүмүн јарадычылығында милли вүгар, милли истиглал рәмзи кими чох уча тутулур. Онун "јени түрк милли мәрданәлијинин поетик тәнтәнәси кими сәсләнән" (Алхан Мәммәдов) "Чәкил, дәф ол!" ше'риндә һилалы (ајы - Т.С.) гәләминин бүтүн күчү илә васф етмәси ајпаралы бајрағымыза одлу мәһәббәтин ифадәси кими чох мә'налыдыр:

Мән ону сораглы, сәдалы көрдүм,
Түрк үзүнә бахдым, һилалы көрдүм.
Һәр јердә о һүснү, чәлалы көрдүм,
Севдим чандан әзиз көзәл вәтәни.

Башга бир ше'риндә исә Үмкүлсүм үзүнү Азәрбајчан истиглалыны боғмаг истәјәнләрә тутуб милли гүрур һисси илә дејир:

Сәндә ораг варса, бәним "ај"ым вар.

Үмкүлсүм јарадычылығында вәтән севкиси бир тәрәфдән милли истиглал уғрунда мүбаризә, онун тәрәннүмү, одлу вәсфи илә дәјәрләнир, икинчи бир тәрәфдән шаирәнин истиглал дүшмәнләринә "өлүм һөкмү" охумасында әјаниләшир. "Чәкил, дәф ол!" ше'риндә о, гәтијјәтлә "бурахмам јурдума алчаг дүшмәни" - дејир. "Јолларыны бәкләрдим" ше'риндә исә үзүнү түрк дүнјасына тутур, онлары Азәрбајчанын милли истиглал мүбаризәсинә арха дурмаға сәсләјир:

Нәрдә бәним арды-өнү дүшмән кәсән
гылычым?
Нердәдир јикит гардаш, нерәдә бәкләдиким?
...Луча дағлар ордумузун саламына әкиләк,
Бәни гуртармаға кәлән достларыма јол верәк.

Азәрбајчан түркләринин бу күнү вә кәләчәк талеји илә бағлы дәрин вә сәмими нараһатлыг һиссләри, бу нараһатлыгдан јаранан үсјанкарлыг вә кәскин мүбаризлик нотлары Үмкүлсүмүн Милли Демократик Республика әрәфәсиндә јаздығы ше'рләрин әсас мәзијјәтләриндәндир. Бүтүн варлығы илә милли истиглал арзусу илә јашајан Үмкүлсүмүн јарадычылығына Азәрбајчан Милли Демократик Республикасынын гәләбәси илә әлагәдар чох күчлү тәрәннүм вә севинч руһу һопур. Бу да тәбии иди. Илләрдән бәри онун ше'рләринин мисраларындан бојланан истиглал арзусу дөнүб һәгигәт олмушду. Лакин бу һәгигәти Үмкүлсүм әлчатмаз бир варлыг кими дәрк едир, онун әбәдилијини тә'мин етмәк үчүн һәлә чох мүбаризә апармаг лазым олдуғуну јахшы баша дүшүрдү. Тарихдән мә'лумдур ки, мүәјјән сијаси сәбәбләрлә бағлы түрк ордусу 1918-чи илдә Азәрбајчандан чәкилиб кетмәјә мәчбур олду. Јенича азадлыг әлдә етмиш республиканын исә чох чидди әскәри гүввәјә еһтијачы вар иди. Азәрбајчан һөкуმәти милли ордунун јарадылмасы үчүн кечә-күндүз ишләјирди. Лакин узун илләр мүстәмләкә режими шәраитиндә јашамыш халгын шүурунда орду анлајышына јени мүнасибәт јаратмаг, милли дөвләт гуручулуғунун әсил маһијјәтини кениш күтләјә чатдырмаг бирдән-бирә мүмкүн олан иш дејилди. Дөвләт адамлары илә јанашы, габагчыл зијалыларын, шаир вә јазычыларын да үзәринә мәс'улијјәтли ишләр дүшүрдү: Халгда милли өзүнүдәрк, милли дөвләт гуручулуғу, милли орду психолокијасы јаратмаг лазым иди. Милли азадлыг мәфкурәли Ә.Чавад, А.Шаиг, Һ.Чавид, А.Илдырым, Күлтәкин (Ә.Абид), С.Мәнсур, Р.Әфәндизадә вә б. сәнәткарларла бир сырада бу истигамәтдә Үмкүлсүм дә фәалијјәт көстәрирди. Онун "Әскәр анасына" адлы ше'ри:

Еј шәфгәтли көзүндә инчи јашлар парлајан,
Еј атәшли көзүндә сөнмәз севки сахлајан,
Еј мөһтәрәм валидә! -

мурачиәти илә башланырды вә әскәр аналарына азад вәтән ордусунда хидмәт етмәјин мүгәддәс бир иш олдуғуну тәлгин едир, бу јолда өвладларына хејир-дуа вермәји төвсијә едирди:

Аннәчиким, ағлама, хејир-дуа сөјлә сән!
Көз јашыјла сахлама, һәп јолујла кедәни.
Онун чарпан гәлбинә чалыш фәрәһ верәсән,
Онун шу кәнч һәјаты гуртарачаг вәтәни.

1990-чы илдә Бакыда кечирилән Азәрбајчан-Түркијә симпозиумунда мә'рузә едән Азәрбајчан Күлтүр Дәрнәји гадынлар бөлмәсинин сәдри Ајбикә Гарача физика профессору Дилшад Елбурусун рәфигәсинә јаздығы мәктуба әсасланараг Үмкүлсүмүн "Бајрағым енәркән" вә "Һичран" адлы ики

ше'риндән данышмыш вә бу ше'рләри шаирәнин Мүстәгил Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин деврилдији күн јаздығыны көстәрмишдир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах: "Бәрәкәт" гәзети, 13 апрел 1991). Дилшад Елбурус мәктубунда бу ше'рләрин јајынландығыны (нәшр едилдијини - Т.С.) зәнн етмәдијини дә гејд етмәклә бир балаҹа јанлышлыға јол верир. Чүнки "Һиҹран" ше'ри елә јазылдығы ил Бакыда чыхан "Фүгәра фјузаты" журналында (N 2) нәшр олунмушдур. Һәр ики ше'ри һәјәҹансыз охумаг мүмкүн дејилдир. Мүстәгил Азәрбајҹанын ајпаралы бајрағынын ендирилдијини, онун әвәзиндә ҹанындан чох севдији вәтән көјләриндә болшевик бајрағынын далғаландығыны көрән Үмкүлсүм "Бајрағым енәркән" ше'риндә бу тарихи әдаләтсизлији чылғынлыг дәрәҹәсинә кәлән үсјанкарлығы илә бүтүн дүнјанын һәгигәтсевәр инсанларына чатдырмаг истәјир:

Јазыг сәни бајрағым, ендирдиләр, өјләми?
Сәни јыхыб девирән о зәһәрли рузикар.
О һагг дејән һагсызлар, вәһшиләр,
танрысызлар,
Јанар оҹағыны да сөндүрдүләр, өјләми?

Милләтинин гуртулуш јолу кими бахдығы Милли Демократик Республиканын деврилмәсиндән јаранан дәрдин, кәдәрин ағырлығы Үмкүлсүмү нә гәдәр сарсытса да, о, "Һиҹран" ше'риндә "күнәшин бир даһа доғаҹағына", "вәһши гаранлығы боғаҹағына" әминдир:

Күнәшим бир даһа доғмајаҹагмы?
Вәһши гаранлығы боғмајаҹагмы?
Көлкәләри шәфәг говмајаҹагмы?
Сордум, үмидини гырма, дедиләр.

Јери кәлмишкән, ону да гејд едәк ки, Р.Тағыјевин бу мисралары нәзәрдә тутараг Үмкүлсүм "һәсрәтиндә олдуғу шәфәги-халг һакимијјәтини беләтәрәннүм етмишдир" - фикри илә гәтијјән разылашмаг олмаз. Она көрә ки, Үмкүлсүм бүтүн варлығы илә милли истиглал идејасы илә нәфәс алан сәнәткар олмуш, Милли Демократик Республикаја да бу идеалы һәјата кечирән дөвләт гуруму кими бахмышдыр. О, мә'нән һеч вахт бу гурумун деврилмәси илә барышмамышдыр. Үмкүлсүм өз идеалындан һеч заман дөнмәмиш вә:

Енмәз халгымызын милли бајрағы
Кавурда галамаз түркүн торпағы -

демишдир.

Һаггында данышдығымыз бу ше'рләри јазан заман Үмкүлсүм 18-20 јашларында олмушдур. Елә исә бу јашда бир гызын јарадыҹылығында белә кәскин сијаси проблемләрин өн плана чәкилмәси тәәҹҹүблү дејилми? Мәсәлә бунда иди ки, јашајыб фәалијјәт көстәрдији мүһит онун еркән јашларында ајдын сијаси мәфкурә газанмасында ҹидди рол ојнамышды. Бу мә'нада әмиси оғлу М. Ә. Рәсулзадәнин, гардашы Мәммәдәлинин вә бу аиләјә чох јахын олан Һ.Ҹавидин Үмкүлсүмә чох мүсбәт тә'сири олмушдур.

Үмкүлсүм 1920-ҹи илдә һәлә о заман бир тәнгидчи вә јазычы кими мәшһурлашан Сејид Һүсејн Садыгзадә илә аилә һәјаты гурмушдур. 1923-ҹү илдә С.Һүсејни М.Ә.Рәсулзадәнин баҹанағы олмагда вә куја әксингилаби иш апармагда күнаһландырыб һәбс едирләрсә дә, үч ај сахлајыб бурахырлар.

1929-ҹу илдә Үмкүлсүм һаггында сахта иттиһамларла долу мәгаләнин јазылышы, 1932-ҹи илдә һәјат јолдашынын көзләнилмәдән "Коммунист" редаксијасында ишдән азад едилмәси Үмкүлсүм аилә-

синә чидди нараһатчылыг кәтирсә дә, бүтөвлүкдә дөврүн өзүнүн сон дәрәчә мүрәккәб, бәдбәхтликләрлә долу олдуғуну нәзәрә алсаг вә ејни заманда онлары көзләјән дәһшәтләрлә мүгајисәдә 1920-1936-чы илләри әһатә едән он алты или аиләнин һәјатынын заһирән сакит кечән дөврү адландырмаг олар.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, Үмкүлсүмүн дөрд өвлады олмушдур. Икинчи өвлады Чығатај кәнч јашларында вәфат етмиш, Огтај вә Тоғрул адлы оғланлары һазырда республикамызда исте'дадлы рәссам кими мәшһурдурлар. Сонунчу өвлады Гумрал Садыгзадә Бакы Дөвләт Университетинин филолокија факүлтәсини битирмишдир. О, валидејнләринин ибрәтли һәјат јолуну әкс етдирән "Сон мәнзили Хәзәр олду" романыны јазыб чап етдирмишдир.

1937-чи ил сајсыз-һесабсыз аиләләр кими Үмкүлсүмүн дә аиләсинә сону көрүнмәјән бәдбәхтлик кәтирир. Һәмин илин ијулунда һәјат јолдашыны, нојабрында исә өзүнү һәбс едирләр. Шаирәни 6 ај Бајыл һәбсханасында сахладыгдан сонра, сәккиз ил һәбс чәзасы кәсәрәк Мордво Мухтар Вилајәтинин ислаһ әмәк дүшәркәләриндән биринә көндәрирләр. Бајыл һәбсханасында оларкән Үмкүлсүм башына кәлән дәһшәтләри вә јаздығы ше'рләри бир дәфтәрдә топлајараг "Гала хатирәләрим" адландырмыш, ислаһ әмәк дүшәркәсинә көндәриләркән гоһумлары илә көрүш заманы дәфтәри гызлығы Сәјјарә Рзајеваја өтүрә билмишдир.

Үмкүлсүмүн Бајыл һәбсханасында јаздығы "Һәсрәт", "Хәзәрә хитаб", "Дәрдли көнүл", "Чығатаја мәктуб" ше'рләриндә күнаһсыз тутулан, дәһшәтли мәшәггәтләрә дүчар едилән Азәрбајчан өвладларынын кечирдији изтираблар, дәрдли дүшүнчәләр өзүнүн јүксәк поетик ифадәсини тапмышдыр. "Һәсрәт" ше'ри һәбсхана диварлары арасында бир тикә күнәш ишығына һәсрәт инсанларын фачиәсинин бәдии салнамәсидир. Охучу бүтүн варлығы илә бу адамларын дәрдинә шәрик чыхыр:

Мән ки бинәсибәм, мин баһар олса,
Дүнја башдан-баша лаләзар олса.
Һәјат сәфа булса, тале јар олса,
Мәним ки, гәлбимә дәрд, һичран верир.

Она сәккиз ил һәбс чәзасы верилмәси һаггында һөкм чыхарылдығыны ешидәндән сонра јаздығы "Ајрылыг" ше'ри бир даһа сүбут едир ки, Үмкүлсүм әсл лирик шаирдир вә өз дүшүнчә вә ағрыларыны ифадә етмәк үчүн мүнасиб бәдии форма тапмагда гәтијјән чәтинлик чәкмир:

Мән саралыб соллам гәриб елләрдә,
Сөзүм дастан олар бүтүн дилләрдә.
Көзүм галар чичәкләрдә, күлләрдә.
Күл дәрмәдим, дүшдүм чәмән ајрысы,
Сүркүнәм, дүшкүнәм, Вәтән ајрысы.

Үмкүлсүм 1944-чү илдә һәбсханадан азад едилир. Бакыда јашамаға ичазә верилмәдији үчүн о, Шамахыја көчмәјә мәчбур олур. Лакин амансыз фәләк једди иллик һәбсдән сонра гәриблик һәјатыны да она чох көрүр. Үмкүлсүм Шамахыда јашадығы үчүнчү ајын исти јај кечәләринин бириндә 44 јашында күнәш ишығына једди ил һәсрәт галан көзләрини әбәди јумур.

МӘНБӘЛӘР:

1.Үмкүлсүм. Вәтән севкиси (һекајә). "Дирилик" журн. 1914, N 6

2.Үмкүлсүм. Туран дедији (ше'р). "Ачыг сөз" гәз. 24 декабр 1917-чи ил.
3.Үмкүлсүм. Еј түрк оғлу (ше'р). "Ачыг сөз" гәз. 20 феврал 1918-чи ил.
4.Үмкүлсүм. Әскәр анасына (ше'р). "Азәрбајҹан" гәз. 1919, N 352.
5.Үмкүлсүм. Һичран (ше'р). "Фүгәра фјузаты" . 1920, N 2.
6.Үмкүлсүм. Гәриблик (ше'р). "Рәһбәр" журн. 1922, N 1.
7.Үмкүлсүм. Солғун чичәк (һекајә). "Азәрбајҹан гадыны" журн. 1971, N 2. (Тәгдим едәни: Р.Тағыјев).
8.Үмкүлсүм. Һәсрәт, Хәзәрә хитаб (ше'рләр). "Новруз" гәз. 15 јанвар 1991-чи ил. (Тәгдим едәни: А.Һүсејнзадә).
9.Үмкүлсүм. Јурдумун гәһрәманларына; Чәкил, дәф ол (ше'рләр). "Зија" гәз. 13 октјабр 1992-чи ил. (Тәгдим едәни: Т.Саламоғлу).
10.Үмкүлсүм. "Көзүмүз јашлыдыр, синәмиз дағлы" (ше'рләр топлусу). Бакы. Азәрбајҹан Журналистләр Бирлији "Ниҹат" нәшријјаты. 1992. (Тәртиб вә өн сөз А.Һүсејнзадәниндир).
11.Ағајев И. Халгын ниҹаты вә әдәбијјат (Демократик республика әрәфәси Азәрбајҹан әдәбијјатында милли-азадлыг мәфкурәси). "Әдәбијјат" гәз. 31 мај 1991-чи ил.
12.Ә.Ә. Даһа бириси. "Коммунист" гәз. 3 декабр 1929-чу ил.
13.Әлијева А. Унудулмушлар. "Елм" гәз. 26 мај 1990-чы ил.
14.Әлијева А. Шаирә Үмкүлсүмүн фаҹиәси. "Одлар јурду" гәз. Октјабр 1990-чы ил.
15.Јагублу Н. Мәммәд Әмин Рәсулзадә. Бакы, "Кәнҹлик", 1991.

16.Мәммәдов А.Азәрбајҹан Демократик Республикасы дөврүндә әдәбијјат. "Улдуз" журн. 1990. N 5.
17.Садагзадә Г. Сон мәнзили хәзәр олду. I һиссә. Бакы, 1991.
18.Саламоғлу Т. Истиглал амаллы сәнәткар. "Зија" гәз. 13 октјабр 1992-чи ил.
19.Саламоғлу Т. Милли истиглал шаири Үмкүлсүм. "Новруз" гәз. 28 јанвар 1993-чү ил.
20.Саламоғлу Т. "Дағылмыш јурдумун шаири..." вә јахуд "һәгигәтләр"дән һәгигәтләрә. "Оҹаг" журн. 1993, N 1.
21.Саламоғлу Т. Азәрбајҹанын милли истиклал шаири Үмкүлсүм. "Ерҹијәс" журн. Анкара. Мајыс 1996-чы ил.
22.Тағыјев Р. Дөјүнән үрәк. "Азәрбајҹан гадыны" журн. 1971, N 2.
23.Һачыјев Һ. Үмкүлсүмүн ики ше'ри. "Бәрәкәт" гәз. 13 апрел 1991-чи ил.
24.Һүсејнов С. Дилшад Елбурус Талыбхан. "Халг" гәз. 7 март 1992-чи ил.

МҮНДӘРИЧАТ

Талесиз шаирин талеји (С.Мәнсурун һәјаты вә јарадычылығы) ... 3
Репрессијанын мәнкәнәсиндә (Ә.Чавад поезијасы 20-чи илләрдә) ... 26
Пролетар платформасындан истиглал мүчадиләсинә (А.Илдырымын јарадычылығы) ... 64
"Дағылмыш јурдумун шаири..." (Үмкүлсүмүн һәјаты вә јарадычылығы) ... 85

Təyyar Salamoğlu

FACİƏLİ TALELƏR

Јығылмаға верилиб 27.07.1998. Чапа имзаланыб 14.09.1998. Форматы 84x108 1/32 . Ә'ла нөвлү офсет кағызы. Шәрти чап вәрәги 6,25. Тиражы 500 нүсхә. Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајчан Елмләр Академијасы Кеолокија Институтунун мәтбәәси, Тел.: 39-39-72.

АН 211825

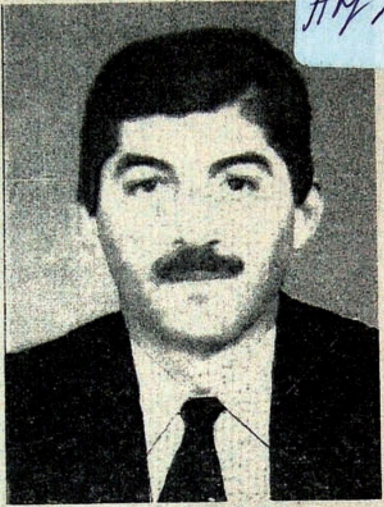

Тәјјар Саламоғлу (Чавадов) - Азәрбајчан Дөвләт Педогожи Университетиндә мүәллим ишләјир. Филолокија елмләри намизәдидир. Елми јарадычылыгла чохдан мәшғулдур. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатына даир хејли елми мәгаләнин вә "Педогожи мүһит вә ушаг әдәбијјаты" адлы монографијанын (М.Мәммәдов вә Ј.Бабајевлә бирликдә) мүәллифидир.